

Ejemplar de archivo

# Xtikib'ankil xtzolb'al xchamal xna'leb'il li tzolok

Ernesto Loukota Soler



Instituto de Lingüística  
Universidad Rafael Landívar  
Guatemala, 1998

# Xtikib'ankil xtzolb'al xchamal xna'leb'il li tzolok

Ernesto Loukota Soler



Instituto de Lingüística  
Universidad Rafael Landívar  
Guatemala, 1998

Jun siir chi tenamit aj junpak'al palaw xe'tuminan re li xyiib'ankil ut  
xpuktasinkil li hu ha'in.

La elaboración e impresión de este texto fue gracias al apoyo  
financiero del Gobierno del Reino de los Países Bajos.

Xch'uutulal / Colección:  
Textos académicos No. 13  
Xraqalil / Serie:  
Q'eqchi' No. 11  
Xna'leb'il / Área:  
Pedagogía No. 3  
Ajch'utub'anel / Directora de la colección:  
Guillermina Herrera Peña  
Aj puktasinel / Editora:  
Ana María Palma  
Xtz'iib'ahom / Autor:  
Ernesto Loukota Soler  
Aj jalol ru aatin / Traductor:  
Pedro Ical  
Aj sahob'resinel ru / Ilustradora:  
Mayra Fong  
Ajiyib'ahom yalb'a'ix / Mediación pedagógica:  
Armando Najarro Arriola  
Aj raqaxinel xsa' / Diagramación  
Erick González

## **XTUSULAL**

### **Xperelal**

Xb'een xtasalil: ¿K'aru li xchamal xna'leb'il li tzolok? .....	9
Xcab' xtasalil: Xpaayil ru li tzolok .....	21
Rox xtasalil: Li k'a'uxl chi rix li poyanamil (xb'een). ....	31
Xka xtasalil: Li k'a'uxl chi rix li poyanamil (xcb') .....	43
Ro' xtasalil: Xyaalalil xtzolb'al li komon poyanam.....	49
Xwaq xtasalil: Li tenamit ut li xb'aanuhem sa' xyanq na'uxk wi' li tzolok .....	57
Xwuq xtasalil: Li na'leb' nachiq'ok re li tzolok (xb'een). ....	67
Xwaqxaq xtasalil: Li na'leb' nachiq'ok re li tzolok (xcb'). ....	77
Xb'ele xtasalil: Xk'ub'lajik ru li tzolok. ....	87
Xlaje xtasalil: Xmolamil li tzolok tustu ru xk'anjeleb' .....	101

Xjunlaju xtasalil:	
Xmolamil li tzolok ink'a tustu ru xk'anjeleb'	109
Xkab'laju xtasalil	
Xkomoneb' chik li xmolamil li tzolok ink'a' tustu ru xk'anjeleb'	119
Roxlaju xtasalil:	
Li xyaalalil xwanjik li poyanam naxchap wi' rib' li rajom xk'ub'lajik ru li tzolok (xb'een)	129
Xkaalaju xtasalil:	
Li xyaalalil xwanjik li poyanam naxchap wi' rib' li rajom xk'ub'lajik ru li tzolok (xkab').	139
Ro'laju xtasalil:	
Li na'leb' na'ajman chi rix li xtz'aqlojik ru li qayu'am	147
Xtusulal li hu xe'patz'man	159

## Ko'xib' aatin

Li tasal hu ha'in yiib'anb'il re xtenq'ankileb' li tzolom chi xtokib'ankil xtawb'al ru li na'leb' chi rix li xchamal xna'leb'il li tzolok. Ch'olcho chik ru anaqwan naq li xk'ub'lajik ru li qatenamit jalanq jalanq, ut naxtz'ama naq li qak'a'uxl junjunq tento naq tk'e sa' ajl li xna'leb'eb' junjunq. Jo'kan naq li tasal hu ha'in xk'uub'anb'il chaq ru jo' naq xb'eeresi chaq xk'utb'al li na'leb' chi rix li xchamal xna'leb'il li tzolok, sa' li xnimal Ruhil Tzoleb'aal Rafael Landívar li qawa' tzolonel Vicente Arranz ut xwan xk'eeb'al chi sa' li ak' na'leb' ut xk'uub'ankil ruchi us li na'leb' re naq tsume rib' rik'in li xna'leb'eb' li ralal xk'ajol li tenamit Watemaal. Laj tzolonel nara tk'e reetal naq li xk'ub'lajik ru li tasal hu naxchqp li na'leb' jo'lji xyu'ameb' li poyanam, jo'kan naq naqak'a'ux'la naq truuq roksinkil yalaq ta chi b'ar sa' ruuchich'och' xb'aan naq li xna'leb' nake'xb'eeresi li junjunq chi ch'uut ink'a' tjalaaq ru.

Tento xjultikankil naq li tzolok chi tustu ru ut li wan chi ru chaq'rab' -li nak'eeman sa' li tzoleb'al reheb' kok'al, reheb' li saaj ut reheb' li ninq- xjala chi us sa' xk'ab'a' naq yo chi jalaak li xtz'ilb'al rix li xchamal xna'leb'il li tzolok ut rik'in ha'in nachal aj wi' xjalb'al ru xk'anjelankil rix li tzolok. Naq xwan xk'eeb'al reetal naq li xk'a'uxlankil ut li xtusub'ankil ru li tzolok ink'a' naxtaw xjayaleb' li xna'leb'eb' ut li xyaalalileb' li tenamit naq'axtasiman wi', xchal li k'a'uxl chi rix xtz'ilb'al rix li xchamal xna'leb'il li tzolok xkomon li tk'e raj sa' ajl li xna'leb'eb'ut li xyaalalileb' li tenamit.

Naraj naxye naq li na'leb' junjunq ok qe xtzolb'al k'uub'anb'ileb' jo' xk'ulub'eb' li poyanam ut naxpatz' ut

naxchap chi xjunil li na'leb' nab'eeresiman chi juntaq'eet ru sa' xyanqeb' li k'il a ch'uut chi tenamit chi rix li xchamal xna'leb'il li tzolok.

Nawan aj wi' xk'eeb'al reetal naq chi ru li xtz'ilb'al xix li na'leb' junjunq nawan nanumta li xk'ulub'ankil ru chi ruli twech'manq ru, nuntajenaq li xjunnaqil chi ru li xjalanil ru li na'leb', ut li na'leb' ha'in nachal xkuutinkil truuq xb'eeresinkil li tzolok sa' xyanq k'il a na'leb' ut maawa' yal jun k'a'uxl naq wan, b'ar wi' k'il a ch'uut chi tenamit te'xwotz li xna'leb'eb' chi rib'ileb' rib' re naq twan li usaak sa' homonil, jo' naxtz'aama li qawankil ut li qoloq'al.

Li xyiib'ankil, li rilb'al xsa' ut li xpuktasinkil li tasal hu ha'in xwan xb'aanunkil sa' xk'ab'a' li tumin xe'xke' li jun siir chi tenamil aj junpak'al palaw (Holanda) ut naqab'anyoxi chi ruheb' chi anchal qach'ool.

### Ko'xib' na'leb' re roksinkil chi us li hu ha'in:

1. Xb'eenwa taawil li na'leb' natikla wi' li tasal junjunq, chi rix ha'in taanumsi rilb'al jun sutaq chi xjunil li na'leb' toja' naq, taanumsi rilb'al wi' chik sa' xyaalalil li na'leb' jujunq ut wi tke' rib' chaawu, taatz'iib'a' malaq taak'e reetalil li na'leb' malaq li k'a'uxl nachal sa' laach'ool chi rix li k'a'uxl jujunq.
  
2. Sik' junaq aawechb'een malaq k'uub' junaq aach'uut re tzolok rik'ineb' wi' taatz'il rix li na'leb' xatz'iib'a' reetalil. Xaqab' junaq aana'leb' re xwotzb'al rik'ineb' laawech ajtzolonelil sa' li tzoleb'aal jo' wi' rik'in laj k'utunel jo' hulajaq.
  
3. Chayalaq roksinkil li aatin tustu sa' xraqik li tasal hu re naq tch'oolaaq chaawu xyaalalil li aatin ink'a' nakataw ru. Tento naq toj taataweb' ru li ak' aatin junjunq wan sa' li tasal hu ha'in. Wi ut ink'a' taataw xch'olob'ankil, patz' usilal chi ru laak'utunel re naq tch'olob' chaawu li aatin malaq li na'leb' taawai.



## Xb'een xtasalil

### ¿K'aru li xchamal xna'leb'il li tzolok?

**Rajom:**

At raarookil tzolonel, naq taachoy xtzolb'al xsa' li jun tasal ha'in, naqayo'ooni naq taanaw xb'aanunkil li k'anjel ha'in:

1. Taanaw xb'eeresinkil xyaalalil, aawe aajunes -ab'an tz'aqal yaal-chi rix li xchamal li na'leb', li tzolok ut li xchamal xna'le'bil li tzolok.
2. Xch'olob'ankil xyaalalil xtzolb'al li xchamal xna'leb'il li tzolok, jo' wi' li xk'anjel.
3. Xch'olob'ankil xyaalalil k'aru li jun paay chi na'leb' natz'ilok rix li poyanam.

*Wi li tzolok ak xmaatan aj wi' li poyanam, toj aajel ru xtzolb'al chi tz'aqal re ru li xsasal xchamal li xk'a'uxil li tzolok xb'aan naq na'aatinak chi rix li muqmuukil na'leb' ut li xyaalalil li tzolok.*

Li tzolok ha'an xk'anjel poyanam, sa' xk'ab'a' ut re naq wan, ab'an toj tento aj wi' xtzolb'al rix li jun paay chi na'leb' xchamal xna'leb'il li tzolok, xk'ab'a', ut ha'an xkomon li na'leb'ak nab'aanuman li naxq'ax li k'a'aq re ru malaq na'el aj wi' jo jun xb'ekb'al chaq xyaalalil li na'leb' chi rix li tzolok.

Xb'een xtasalil: K'aru li xchamal xna'leb'il li tzolok.

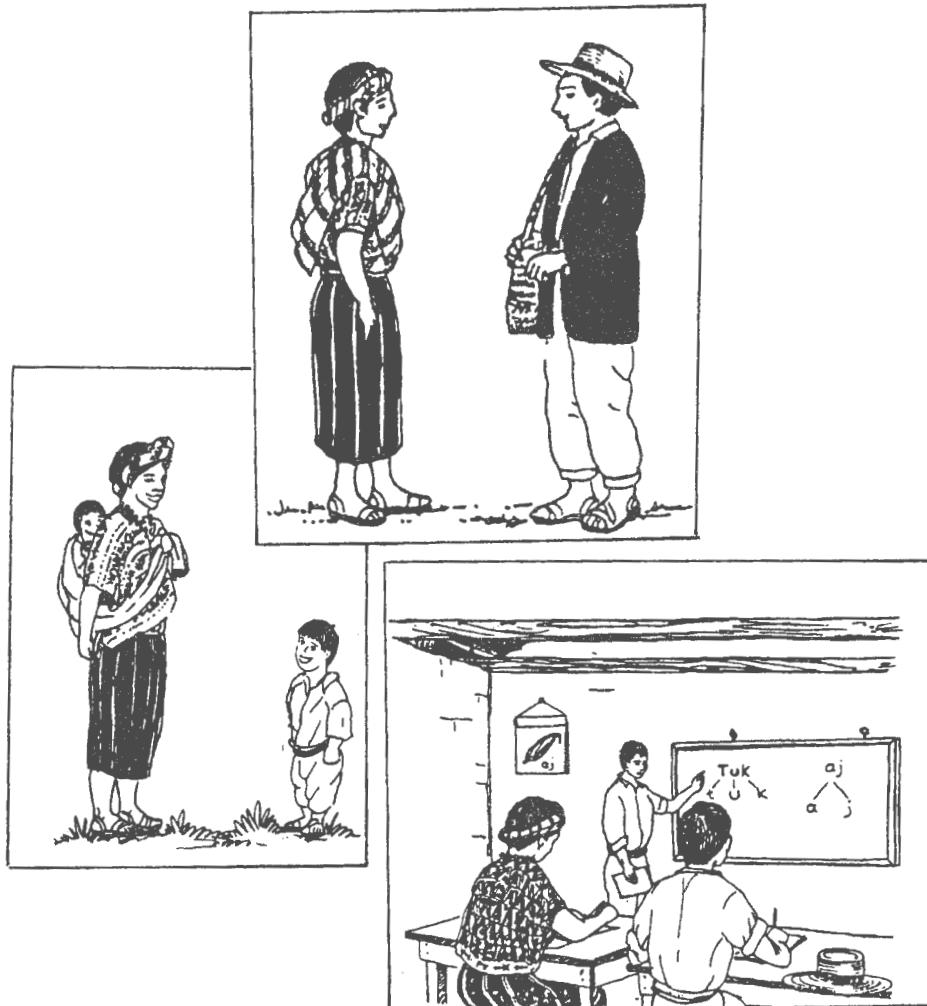
Chi ru li jun tasal ha'in too'aatinaq chi rix li na'leb' naxpatz' chi xjunil li jun tasal hu, naraj naxye, naq sa'komonil yooqo xtawb'al xyaalalil li k'aru, li k'a'ut ut li k'aru aj e li xchamal xna'leb'il li tzolok, xb'aan naq toj ch'olch'ooq sa' qach'ool chi xjunil li na'leb' ha'in re naq too'ok chi xtzolb'al xkomon li na'leb' ak kok' chik ru xyaalalil tqataw chi rix li tzolok. Qayob'aaq b'i' li qak'anjel.

#### A. K'aru li tzolok.

Ok qe anaqwan chi aatinakchi rix li tzolok xb'aan naq ha'an xka'b'a' li na'leb' yooko xtzolb'al ut ha'an aj wi' xyaalalil naq xk'uub'aman li hu ha'in. K'aru li tzolok, k'aru tz'aqal naqaj xyeeb'al naq naqaye li aatin ha'an. Us, maak'a' naxye, re xtikib'ankil taqaye naq li jun t'orol chi aatin<sup>(1)</sup> ha'in nawan xyeeb'al rajlal ut wan jo'q'e najalman ru xyaalalil. Qayehaq naq naqaye li aatin tzolok re xch'olob'ankil li jalok malaq li usaak, chi putz'inp'il ru, sa' li aatinob'aal kastiyy, li aatin -tzolok<sup>(2)</sup> na'el: k'amok b'e, b'eeresink, k'utuk b'e ab'an, naq na'oksiman li aatin tzololok cho'q reeqaj li -jalok- maawa' jun na'leb' naxpatz' ta junaq na'leb' ch'olch'o ru junaq k'anjel. Wan ani nake'yehok naq li aatin - Tzolok- ut li -jalok- nake'xchap jun siir chi na'leb' tento b'aqnunkil ut natz'aq'ok ru naq junaq

poyanam na'ok xb'eeresinkil li xna'leb' ak re wi' ut naxb'eeresi xyu'am jo' chan ru nayo'ooniman xb'aanunkil<sup>(3)</sup>.

*Li aatin tzolok jo' wi' li aatin jalok maawa'eb' xkomon li nake'xpatz' xb'aanunkil junaq k'anjel ak ch'olcho' ru, nake'xch'olob' b'an, jun siir china'leb' li tento xb'aanunkel re naq tooxtz'aqloq' ru jun siiraq chi k'anjel.*



B. Xyaalalil k'aru li xchamai xna'leb'il li tzolok.

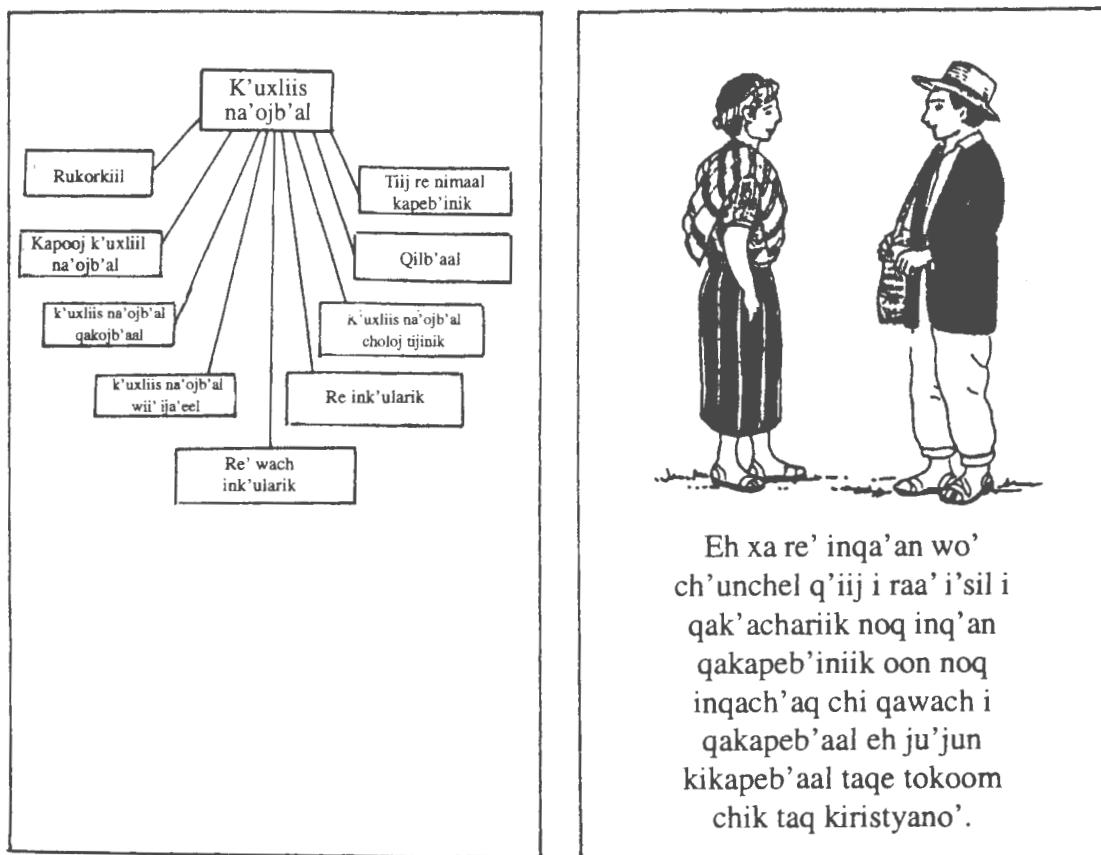
Naq naqachap qatinak chi rix li xchamai xna'leb'il li tzolok, yooko xpatz'b'al jun raqal li na'leb'ak chi cham ru<sup>(4)</sup> b'ar wi' naraj chiq'ok, re xnawb'al chi tz'aqal re ru li na'leb' k'ojk'o wi li xk'anjelankil li tzolok. Qatikib'aq rik'in xtawbal xyaalalil k'aru re na'leb'ak chi cham ru, re naq tooxqachap xtz'ilb'al rix li tzolok jo' jun na'leb' naxb'eeresi xch'olob'ankil ru. Cho'q xtz'aqob' li na'leb' nab'eek sa' reheb' li tenamit chi rix naq li "na'leb'ak chi cham", chalenaq sa' li aatinob'aal "griego", chi putz'inp'il ru na'el xyaalalil naq ha'an li "Rahok ru na'leb'" (ratawankil sa' qach'ool xnawb'al li k'aru li nachal wi' li k'a'aq re ru jonjunq jo' aj wi' k'a'ut naq jo'ka'an), tqab'eeresi jun chik li na'leb' (nara nawan jalan) li naxch'olob' chi us xyaalalil li na'leb'ak chi cham.

*Naleb'ak chi cham, ha'an jun xk'anjel naxb'aanu li ch'olej re xch'olob'ankil k'aru li choxa ch'och rik'in xna'leb'ankilyixninqal k'anjel junjunq, li nayeeman ut li nak'utun wi' (J. Hessen)<sup>(5)</sup>.*

Mare xtuke rib' laak'a'uxl rik'in li naraj xyeeb'al qe qaawa' Hessen, jo'kan naq ok qe xyalb'al qaq'e chi xtawb'al ru li xyaalalil li raatin. Chi raqal chi raqal tqab'eeresi. Naq naqaye naq li na'leb'ak chi cham ha'an jun xk'anjel na'b'aanu li ch'olej, yooko xyeeb'al naq li xk'anjel laj na'leb'anel (malaq laj k'a'uxlanel) halan li xk'eeb'al chi kanjelak li xch'ool sa' xb'een yalaq k'a' nawe'k naraj (malaq junaq na'leb' tzole'k naraj rix) xkomon li truuq xnawb'al ru malaq xtzolb'al rix. Chi xjunil li k'aru k'uub'anb'il wi' li choxa ch'och' naru xtawb'ai xyaalalil, jo'kan naq naqaye naq laj na'leb'anel naxch'olob' -

xyaalalil li choxa ch'och'- malaq naraj naxye naq naxk'e junaq na'leb' chan raj ru rilb'al li k'a'aq re ru, ch'olob'ankil ru, rik'in roksinkil li aatin junjunq, li xna'leb' ut li xch'ool xk'a'uxl wan re.

Ut li na'leb' ha'in naxb'aanu laj na'leb'anel chi rix xk'eeb'al xch'ool chi xtz'ilb'al rix xyaalalil junqaq chi na'leb' ha'an li nayeeman re -k'a'uxlank ib'- naraj naxye naq jo'ka'an nak'a'uxlak, li xyaalalil k'a'ut naq jo'ka'an na k'a'ulak chi rix li choxa ch'och' ut chan ru naq tch'olob' ru.



Jalanq jalanq ru li na'leb' naru naxtz'il rix li na'leb'ak chi cham ut naxsik' xtawb'al ut xxaqab'ankil chi xjunil nakuutun re junaq na'leb' ut naxyal xq'e chi xxaqab'ankil xyaalalil sa' chi xjunil ruuchich'och'. Jo'kan utan, naq sa' xna'leb'eb' laj jun pak'al palaw, naru naqapatz xninqal ru na'leb' ak re wi' xk'anjal li Na'leb'ak chi cham, b'ar wi' naqataw jun li xchamal xna'leb'il li nawom (*lógica* ut *epistemología*) jun li xchamal xna'leb'il li tije'k (*ética estética filosofía de la religión, etc.*). Ut jun li xchamal xna'leb'il li ruuchich'och' malaq chi xjunil li choxa ch'och' (*metafísica, ontología, etc.*). Jo'kan aj wi' naru too'aatinaq chi rix na'leb' b'ar wi' li Na'leb'ak chi cham naxk'e xch'ool chi xsik'b'al xyaalalil li k'a'aq re ru junjunq, jo' qayehaq chi rix li xchamal xna'leb'il li chaq'rab', xchamal xna'leb'il li awa'b'ejink, xchamal xna'leb'il li poyanam, malaq li xtz'ilb'al rix li poyanam chi cham ru, xchamal xna'leb'il li tzolok, ut wachx. Li jun raqal toja' tqil naxk'utb'esi chi qu naq tooruuq na'leb'ak chi cham chi rix chi junil li k'aru nawe'k naraj, naq naqaj xtawb'al xyaalalil k'aru nakuutun re li na'leb' naqab'eeresi.

### C. K'a'ut naq wan li na'leb'ak chi cham.

Li xtz'ilb'al rix k'aru kuutinb'il wi' chi xjunil li na'uxk nak'ulman ha'an li nayeeman re sa' xyanq li na'le'bak chi cham, li junpak'al li k'a'aq ru. Li tzolok ha'an jun k'a'aq ru na'uxman ut nim xwankil jo'kan aq tento xtz'ilb'al rix chi cham ut chi chaab'il. Jo'kan naq naqaye naq li xchamal xna'leb'il li tzolok, ha'an tz'aqal xkomon li xq'axtasinkil li qak'a'uxl jun pak'al li k'a'aq ru re xtawb'al ru li xyaalalil li tzolok.

Li tzolok ha'an jun li alal k'ajolb'ej ut k'a'aj wi' tooruuq

ha'in, yal xtz'iib'ankil li xsumenkil sa' jalan perel hu, malaq ut sik' junaq ani tpatz'oq aawe. Truuq aj wi' tatpatz'oq re junaq ch'uut.

1. ¿K'aru xyaalalil ch'oq aawe li na'leb'ak chi cham?
2. ¿K'aru xyaalalil cho'q aawe li tzolok?
3. ¿K'aru xyaalalil li xchamal xna'leb'il li tzolok?
4. ¿K'a'ut naq natzolman rix li xchamal xna'leb'il li tzolok?
5. ¿K'aru xkanjel li na'leb' chi rix li xchamal xna'leb'il li tzolok?
6. ¿K'aru junaq reetalil xyu'am poyanam?

### **Kok' k'anjel:**

1. Seeraq'in rik'ineb' laawech ch'ajomil malaq rik'ineb' li tuq'ix re xwech'b'al rix, xtz'ilb'al ut xtawb'al xyaalalil li k'a'aq ru chi na'le'b'il junjunq natzolman' jo' qayehaq. K'aru xyaalalil na'el naq naru tqataqla qib' qajunes qib'. K'aru li chaab'ilal usilal, k'aru li tzolok, malaq k'a' chik chi na'leb'il tchalq wi' eech'ool chi na'leb'ak chi rix. Li xyaalalil li k'anjel ha'in ha'an naq teek'e eerib' sa' xna'aj junaq aj na'leb'anel xkomon li nake'xyal xq'e chi xtawb'al xyaalalil li xninqal ru cha'ajkilal.

2. Patz'eb' re li asb'ejeb' chaawu ut reheb' laj tzoloneleb' k'aru xyaalalil cho'aq reheb' li tzolok, chan raj ru te'xch'olob'. Taawotz' li xsumenkil rik'ineb' li xe'xtaw

laawech ajtzolonelil.

3. Tusub' jun siiraq li na'leb' li tento tzolb'ilaqeb' wi' li alal k'ajolb'ej sa' li junkab'lal ut sa' li tzoleb'aal jo' chan ru nake'xk'auxla li asb'ejeb' chaawu. Taatikib' xtusub'ankileb' rik'in li jwal xnimal ru na'leb' chalen chi jo'ka'in re naq tk'utunq chaawu chan ru li reetalil xyu'am poyanam naxtaaqi rix laatenamit ut laatzoleb'al.

---

(<sup>1</sup>) Xyaalalil li aatin tqataw ru jo' chan ru narii ut nareek'a junaq k'a'aq re ru xb'aan li ch'oolej. Li k'a'uxlak ha'an jun li aatin tuqtu ru xyaalalil.

(<sup>2</sup>) Tzolok chalenaq sa' xyanq li atinob'aal latin "educere" ut naraj naxye k'amok b'e, malaq k'utuk ut naxkawres aj wi' li xch'ool, xk'a'uxl ut li xjunxaqalil li ch'inaal.

(<sup>3</sup>) R.S. Peters. Filosofía de la Educación. México: FCE, 1977.

(<sup>4</sup>) Li aatin -na'leb'ak chi cham ru- naqataw ru jo' xtz'ilb'al rix sa' xyaalalil junaq na'leb' naxb'aanu li ch'oolej, jo' aj wi li k'a'uxl na'el sa' li tz'ilok ix nab'anuman. Reeqaj li aatin xk'a'uxlankil linna'leb' injenes wib'.

(<sup>5</sup>) Johan Hessen. Teoría del Conocimiento. México: Ed. Porrúa, 1990.



## Xkab' xtasalil

### Xpaayil ru li tzolok

Rajom:

At raarookil tzolom, naq taachoy xtzolb'al li jun tasal ha'in, naqayo'ooni naq taanaw xb'aanunkil li k'anjel ha'in:

1. Xch'olob'ankil xk'anjel laj k'utunel chi ru li tzolok.
2. Xtawb'al xk'anjel li tzolok re xk'ojob'ankil ru junaq reetalil xyu'am poyanam.
3. Xch'olob'ankil li k'a'aq re ru nak'utun wi' junaq reetalil xyu'am poyanam.

*Li tzolok chi tz'aqal ru naxb'eeresi aj wi' jun reetalil xyu'am poyanam, xb'aan naq tento chi ru k'aru na'leb'il tento xk'utb'al. Li poyanam tento naq tk'utb'esli xna'leb' li tzolok.*

Chi ru li tasal xnume' xqatikib' xtzolb'al li na'leb' chi rix li xchamal xna'leb'il li tzolok ut xqayal xsumenkil naab'al chi patz'om nachal chi rix li na'leb' ha'in. Xqak'e reetal naq jun xnimal xk'anjel li xchamal xna'leb'il li tzolok ha'an li xtuqub'ankil ru li xpaayil ru xyu'am li poyanam ak re wi', re naq ha'an li b'e tk'am li tzolok. Chi ru chik li jun tasal ha'in toona'leb'aq chi us chi rix li xpaayil ru xyu'am li poyanam, re naq tch'oolaaq chi qu k'aru xyaalalil.

Wan junjunq aj tz'ilonel rix li na'leb' ha'in nake'xye naq li tzolok ha'an xk'utb'al li xpaayil ru li na'leb' rik'in wi' truuq xtawb'al ru li wank sa' ruuchich'och'.

Li jun paay naqapatz', ha'an xk'utb'esinkil chan ru li wank sa' ruuchich'och sa' kach'in ru b'ar wi nak'utun li xninqal ru na'leb' nake'xb'eeres jun raqal chi poyanam.

Li xk'utb'al, ha'an li aatinan kib' rik'in wi' nak'utun li junxil na'leb' rik'in "li yo anaqwan". Naraj naxye naq li tzolok maajunwa yal naxyoob' rib', toj ha'an aj wi' narui li xyehom xb'aanuhom li jun raqal chi poyanam. Li k'aynaq xb'aanunkil ut li xk'utb'esihom.

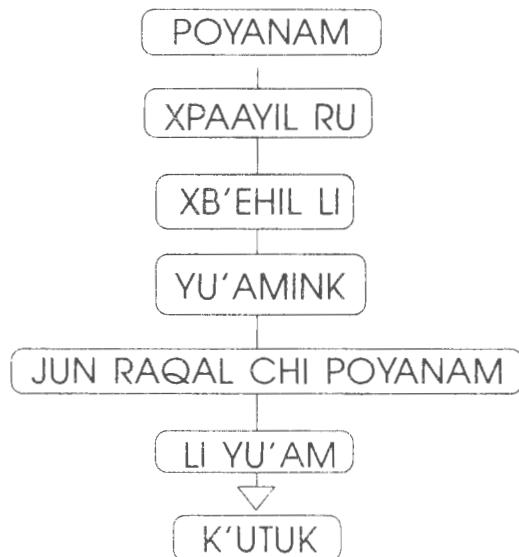
Li xk'anjel junaq ajtzolonel ha'an li xk'eeb'al li jun yokb' ha'in jo' jun ajtenq' chi k'iik sa' xyanq li junxil na'leb' ut li tojt-uxq, re xtz'aqob' resinkil li xo chi uxk anaqwan. Rik'in li na'leb' ha'in tqaj xyeeb'al naq li xk'anjel laj k'utunel moko k'a'aj ta wi' re xq'axtasinkil ut xkolb'al rix li na'leb' ink'a' chiq'b'il, naxchap b'an xk'utb'al li xninqal ru xna'leb' nake'xb'eeresi li kok'al ut li

na'leb' nab'eeresiman sut sa' ruuchich'och' ut naxk'a'uxla li kutan chak re chi ru laj tzolone naq yooq chi titz'e'k sa' xyanq li junxil na'leb' ut li toj t-uxq, re xtz'aqob'resinkil ru li yo chi uxk anaqwan.

Li k'utuk nawan xb'aanunkil sa' li tzoleb'aal toj tento aj wi' twanq xsik'b'al xyaalalil. Jo' xqaye chaq nak'utman rik'in li na'leb' truuq wi xtawb'al ru li wank (xninql ru k'a'auxl: xk'osb'al ru-xch'olob'ankil li wank sa' ruuchich'och').

Arin ut naq li k'utuk najala ru jo' chan ru naq najala ru li xpaayil ru xyu'am li poyanam.

Ha'an xyaalalil naq li tenamit junjunq ut li k'aleb'aal junjunq tento raj naq te'xch'olob' ut te'xtz'aqob'res ru li xpaayil ru xyu'ameb' rik'in li xna'leb'eb' nake'xb'eeresi ak reheb' aj wi'. Jo'kan utan naq wan naq naqataweb' jo' qayehaq, sa' li xtusulal xk'anjal li tzolok b'ar wi' chi moko li aatinob'aal, chi moko li k'ayjenaqeb' xb'aanunkil, tiik chi maajun na'leb' nake'k'i wi' li kok'al nake'xk'e sa' ajil, ut yalyookeb' xq'e chi xk'utb'al jun siir chi na'leb' xkomon li ink'a' naxk'ul rib' rik'in li xyu'ameb' li tenamit b'ar wan wi' li tzoleb'aal, li na'leb' ha'in nasachb'esin ch'oolej, nakaanob'resink u ut naxjal xch'ool xna'leb' li tzolom, jo' aj wi' nawan xramb'al chi ruheb' xnawb'al li xjalnil ru -li wan rusil ut li maak'a' rusil- li jalani tenamit.



*Li tzolok chi tz'aqal ru naxb'eeresi aj wi' jun paayaq reetalil xyu'am poyanam, xb'aan naq tento naq ch'olbch'ooq chi ru k'aru na'leb'il tento xk'utb'al. Li poyanam tento naq tk'utb'esi li xna'leb' li tzoleb'aal.*

#### A. Xk'anjel li xpaayil reetalil yu'am.

Jo' xqaye chaq, junaq reetalil, ha'an jun xk'utb'esinkil chi kok' ru, chi truuq xk'anjelankil rix, chi k'osko junaq wank, junaq k'a'aq ru nanume', na'uxman nak'ulman sa' ruuchich'och' (li k'a'q ru malaq li k'aru nanume', naxk'e rib' chi "xk'anjelankil rix" sa' xk'ab'a' naq nak'uub'aman li reetalil, jo' naq wankeb' li k'ab'a'ej, ha'in: tem, tz'iib'leb', ut wchx, ha'an ha'in wankeb' cho'q "reetalil" xb'aan naq li k'a'aq re ru nake'xk'ulub'an li xyaalalil li xk'ab'aleb' naxjal ruheb' rik'in li jalan k'a'aq re ru). Ha'an ha'in nak'utun wi' junaq reetalil:

1. K'osok ut k'ehok wankil: Li xpaayil ru ha'an jun reetalil junaq k'a'aq re ru, re xk'eeb'al chi kutankil ut xtawb'al ru li k'a'aq ru nak'utb'esin, re. Jo' qayehaq li reetalil junaq tem malaq ut li aatin "tem" nake'xk'e resil li k'a'aq ru ruujenaq wi' li k'anjelob'aal ha'in, rik'in wi' nak'utun li xjalanil chi ru junaq chik k'a'aq ru. Sa' xyanq li poyanam, wankeb' ch'uut li nake'xk'e chi ruheb' jo qayehaq li taqlank ib' junes ib' ut li k'ampaqonk na'leb' jo' jun reetalil li tento raj te'xjayali li tzoleb'aal.
2. Ha'jotq: Li xpaayil ru maawa' yal jun reetalil, ha'an b'an jun li xsik'b'al ru li xchaab'ilal li wank: "Li wank naxtaw xna'leb' rik'in li xpaayil ru k'uub'anb'ilatq". Naq jo'ka'in naq nak'utun xb'aan ha'in nach'oola chik chiqu laa'o. Li xpaayil ru li wank nakooxk'e chi xk'atq li tz'aqal nayu'amiman rik'in naq naxk'e junaq li q'a sa' xyanq li tz'aqal nak'ulman ut li reetalil li k'aru manume' sa' qach'ool.
3. Yal jun k'a'uxl: Junelik ttawmanq jun paayaq chik chi mumtajenaq rusil jo'kan utan naq li junjunq paay yal re yalok naq nake'k'uub'aaman. Naq maji tz'aqal ru naq nak'uuman ru jun paayaq ru reetalil li wank aran nak'utun naq yal jun yalok, jun paayaq ru li wank rajlal yo chi jalaak ru, ak re naq naxk'ulub'an xyiib'ankil xk'uub'ankil ru jo' wi' naxk'ul li xtz'aqob'resinkil ru. Li xyaalil li xpaayil reetalil li wank chi jo'ka'in nak'utun chi us chi ru li katank anaqwan sa' xk'ab'a' naq li na'leb' yo chaq chi wakliik ut li k'aru yookeb' xtawb'al eb' laj tz'ilol ix numtujenaq ut naxtitz' li jalok na'leb' sa' xb'een li ruuchich'och'.
4. Ink'a' tiik ru: Moko tiik ta ru naq wan li wank ut li reetalil. Chi xjunil li reetalil li wank nak'eeman xb'een xchaab'ilal, nayiib'aman ru. J'unelik nak'eeman resil

ab'an moko junelik ta li resil ha'in naxtaw rib' rik'in k'aru tz'aqal nak'ulman. Jo' naq nanawman, naq junxil kutan, sa' xyanqeb' li tenamit "aj griego" ke'xk'e xwankil li poyanam jo' jun "xul li wank xna'leb'" ab'an li aatin ha'in, yaal aj wi' naq naxpatz' b'ayaq chan nak'utun li poyanam, ab'an ink'a' naxch'olob' chi tz'aqal re rul xyaalalil.

Li xsik'b'al xyaalalil li jun paay chi yu'amej cholch'o ru sa' li kaahib' chi na'leb' toja' tqil (truuq aj wi' xb'eesinkil cho'q re li xpaayil ru li tzolok).

Sa' li xtz'ilb'al rix li xpaayil ru li tzolok nawan aj wi' xtawb'al jun li ch'ajkilal chi rix ma li jun paay chi na'leb' xqachap xb'eesinkil tk'anjelaq tz'aqal re xtawb'al li k'aru tqaj jo' wi' li cha'ajkilal chi rix li aatin t-oksimanq re xk'eeb'al xk'ab'a'.

Li xchamal xna'leb'il li tzolok naxsik' xyaalalil li ch'a'ajkilal wan chi rix li xtawb'al xyaalalil li k'a'aq re ru. Chi rix li junjunq xb'ehil na'uxman wi' li tzolok wan jun li xnimbal ru na'leb' chi rix li xyaalalil li poyanam. Li na'leb' junjunq chi rix li tzolok nake'k'ub'la ru sa' xk'ab'a' naq yal jun k'a'uxl naq wan li xyaalalil li poyanam.

Li xyaalalil chan ru naq nasiya junaq poyanam maji' nach'oola ru xb'aan naq ak re aj wi' naq li poyanam ink'a' ch'olch'o k'aru tz'aqal.

k'a'ruho ta wi' laa'o



Naraj naxye naq "li poyanam ink'a' ch'olch'o ru ani", ha'an jun li xsumenkil naxk'e li xna'leb'il li nawok naq naxtz'il rix li ch'a'ajkilal chi rix li poyanam. Jun li xnimal ru ch'a'ajkilal naxtaw li na'leb'ak chi cham ha'an li chan ru xb'aanunkil. Chi ru li xtz'ilb'aleb' rix li k'ila raqal chi poyanam xchap xkawil jun li na'leb' re tz'ilok ix "Li na'uxman nak'uiman" xk'ab'a' ut naxch'olob' chi qu naq lixtz'ilb'aleb' rix li poyanam tento ttiklaaq sa' xyanqeb' li poyanam ut maajunaq qayib' aj k'a'uxl chi rixeb' malaq junaq na'leb' ak xaqqab'anb'il chi rixeb'.

Naq nawan patz'ok chi rix "anihin laa'in" sa' xyanq jun li poyanam li wan naxnaw ut jun li k'a'aq re ru ak nawb'il ru, natawman junjunq li na'leb' k'awanb'il ru ut

ink'a' na ruxtawb'al chixjunil xyaalalil xb'aan naq jun raqal reheb' naxmuq rib'. Jo'kan aj wi' wi tqaj xsumenkil li patz'om ha'in "K'aru li poyanam" rik'in li xtusub'ankileb' ru li k'il aq ru wankeb' xyu'am, jo' xb'aanu laj na'leb'anel Aj Aristoteles xk'ab'a' rik'in li xna'leb' "xtusulal xyaalalil li wankeb' xyu'am" naqataw naq li xtusub'ankil chi joka'in, maji' tz'aqal ru.

Ha'an ut xyaalalil naq chi ruhatq li kutan anaqwan toj nakoopatz'ok chi rix li poyanam re naq toonach'onq chi xk'atq chi sachenaq qach'ool chi rilb'al li xyaalalil<sup>(22)</sup> ut xxaqab'ankil jun paayaq ru xkomon li tk'ulub'an xyiib'ankil ru ut chius (xkomon li ink'a' tte chi qu li xyaalalil ut tsaaqenob'res tu li xsumenkil).

**Yalok ix ut kok' k'anjal re tzolok ib' sa junesal.**

**Yalb'a'ix sa' junesal.**

Arin wan jun tuus chi patz'om li truuq tkanjelaq aawe re xtz'aqob'resinkil ru laana'leb' chi rix li tzolom ha'in. Yal xsumenkileb' sa' jalan perel hu malaq truuq aj wi' naq taasik' ani tpatz'oq aawe. Truuq aj wi' naq tatpatz'oq chi ruheb' jun chuutaq chi poyanam.

1. ¿K'aru nakataw chi rix li numsink na'leb'?
2. ¿K'a'ut naq naqaye naq li xk'anjal laj k'utunel ha'an li tenq'ank chi xb'eeresinkil li tzolok?
3. ¿Chan ru naq laj k'utunel naxchap li junxil na'leb' ut li toj t-uxq re naq tk'e rib' chi ru li kutank anaqwan?

4. ¿K'a'ut naq naqaye naq li xb'anunkil li tzolok toj a yal aj wi' re jun paayaq ru yu'amej?
5. K'aru nak'utun wi' li jun paayaq ra chi yu'amej.

6. K'a'autnaq toj rilomeb' li na'leb' re tije'k, *teleológicos* ut li xna'leb'il li aatinob'aal.

### **Kok' k'anjel:**

1. Aatinan chaq rik'ineb' laakomon jo' ixq jo' wing re naq te'xwech'oq ix, te'xtz'iloq ix ut teeye leek'a'uxl chi rix li xyaalalil naq nak'utman li na'leb' junjunq jo' qayehaq ¿Chan raj re teechnolob' li rusilal chaab'ilal uuchin sa' li xyu'ameb' laakomon tenemit?
2. Patz'eb' re li asb'ejeb' chawu utjalan chik ajtzolonel chan raj ru te'xch'olob' chan raj ruheb' li poyanam te'raj raj xtzolb'aleb'. Malaq ut chan raj ru li xna'leb'eb' uuchin raj sa' xch'ooleb' li poyanam toj chalkeb' re moqon.
3. Chap junaq li naleb' nak'utun wi' li xyu'am i tzoleb'aal malaq laakomoneb' tenemit jo' naq wan li xch'oolaninkil li k'anjel malaq li roxloq'inkileb' li cheek ut tz'il rix ma tz'aqal naxk'ul rib' rik'in li natz'aama li jun paayil chi yu'amej jo' li k'osok, li xlemtz'il ru, yal jun k'a'uxl, ut ink'a' tiik ru.
4. Ch'utub'eb', rochb'eeneb' laawech tzolonelil, li na'leb' nake'k'a'uxla sa' komonil, li tento raj uuchin sa' li xpaayil ru yu'amej nab'eeresiman sa' li tzoleb'aal.



## Rox xtasalil

### Li k'a'uxl chi rix li poyanamil (xb'een)

**Rajom:**

At raarookil tzolonel, naq taachoy xtzolb'al xsa' li jun tasal chi na'leb' ha'in, naqayo'ooni naq kawaq aach'ool chi xb'aanunkil li na'leb' ha'in:

1. Ch'olch'ooq chawu xch'olob'ankil xyaalalil k'aru li poyanamil, sik'b'ilaq xkuut laana'leb' rik'in li xna'leb'eb' ko'xib' chi aj tz'ilonel rix.
2. Xlaq'ab'ankil li b'aanuhomej rik'in li "xnaq ru" li poyanameb' nake'xb'eeres li b'aanuhomej ha'an.
3. Xtawb'al ru ut xch'olob'ankil li xyaalalil li aatin tzolok jo' chan ru kuutinb'il xb'aan li xna'leb'il li xtzilb'al rix poyanam.
4. Xyeeb'al k'oxib'aq aana'leb' chi rix k'a'ut naq nayeeman naq li poyanam maji' natz'aqllok ru ut truuq tchaab'ilq ru xch'ool k'a'uxl.

*Li junjunq chi b'aanuhomej ha'an jun "xb'ehil li...", li junjunq raqal chi tanamit truuq ttawmanq ru jo' xk'aj ut xb'ehil naxik sa' xyang li tenamit li toj muqmu chaq sa' xyang li kulan chalk re chi qu.*

Rox xtasallil: li k'a'uxl chi rix li poyanamil chi ru li jun tasal toja' tqil, xootzolok chi rix ko'xib' li na'leb' chi rix li xpaayil ru yu'amej ut li xk'anjal naxb'aanu laj tzolonel naq naxsik' xyaalalil li xwaklesinkil chaq li junxil na'leb' ut li maji' na'uxk sa' xyanqeb' laj tzolonel re xkuutunkil li xyu'ameb' anaqwan. Chi ru li jun tasal ha'in tqak'e qach'ool chi xk'a'uxlak chi rix li k'a'uxl naxke' sa' qach'ool li poyanamil ut li k'a'uxl wan wi' chaq li xyo'lajik sa' ruuchich'och'. Tqayal qaq'e chi xsumenkil li patz'om ha'in: k'aru tz'aqal li poyanam, rik'in jalanc'jalanc' chi na'leb'il.

#### A. Xjuntaq'eetinkil li poyanam xb'aaneb' li xkomoneb' poyanam.

Chalen chaq kutan natawman k'ila na'leb' re xch'oolob'ankil k'aru tz'aqar li poyanam. Jo' naq xye chaq jun ajna'leb'anel aj "aleman qaawa' "Federico Nietzsche" li poyanam naxchap "junqaq xk'oj". Li junjunq ra'q'al chi tenamit (xch'oolob'ankil xyaalalil li poyanam chi jalanc'jalanc' ru). Chi jo'ka'in naqataw k'ila na'leb', jalanc'jalanc' ru chi rix li xyaalalil li poyanam, jo' eb' ha'in:

Qaawa' Platón (427-347 rub'el xyo'lajik li Krist) kixch'oolob' li xlaq'lookilal li musiq'ej ut li tib'elej. Li musiq'ej wan sa' xyanq li na'leb' (b'ar wi' wan wi chaq li yaal) ab'an li tib'elej rik'in wi chapcho naramok chi ru re naq ttz'aqloq ru.

Sa' xk'a'uxl Qaawa' Ernest Cassirer (1874 - 1945), li poyanam nak'utun tz'aqal xb'aan naq k'a'aj wi' ha'an

xk'uub' ru li jun ch'ol chi eetalil (li aatin, li paab'aal, li seraq', ut wchx) naq yo chi wank rochb'een li choxa ch'och'ut rik'ineb' li xkomon poyanam.

Qaawa' "Karl Jaspers" (1883-1969), naxye naq li poyanam natz'aqon sa' xyanq li choxa ch'och' jo' xkomoneb' li wankeb' xyu'am ut wan xtz'ejwal sa' xyanq li junxil b'aanuhem, naq nana'leb'ak, ut jo' aj wi', k'a'aj wi' ha'an naru xb'eeresinkil li kiib' chi na'leb' ha'in. Eb' li poyanam yookeb' chi jalaak rajlal ut nake'xyal xq'e chi wakliik rik'in xb'eeresinkil li na'leb' re xyiib'ankil ru li ruuchich'och' ut re naq te'patz'eq chalen kutan.

Sa xna'leb' qaawa' "Karl Marx" (1818-1893) li poyanamil ha'an chi xjunil li xk'anjel naxb'aanu sa' xyanq li komon tenamit. Li k'anjel ha'in nak'utun naq nab'aanuman.

Qaawa' "José Ortega y Gasset" (1883-1955) naxye naq li tib'elej yal jun reetalil li poyanam, toja' naq chi xjunil li ralal xk'ajol ruuchich'och' moko xna'ajil ta ru naq wan, junelik yo chi lajaak. Chi jo'ka'in li poyanam wan xb'aanuhom sa' li xch'ool li poyanam naniman xwankil, chi ub'ej, sa' xyanq li numenaq ut li toj chalk re.

Qaawa' "Oswald Spengler" (1880-1936) Li poyanam nak'utun ut "nayaalo ru" ka'aj wi' naq na'ok chi k'anjelak ruk'in li ruq' ut rochb'een li k'anjelab'aal ut li xna'leb', na'ok chi yoob'ank, aran nak'utun cho'q jun poyanam li naxsik' ru li xna'leb' xjunes rib', xtaql xch'ool ut nawan chi xb'aanunkil li k'a'aq re ru xkomon li naxyiib' ru li xyu'am.

Truuq raj naq tqapatz'eb' xkomon li na'leb' k'a'uxlanb'il chaq sa' xb'een li poyanamil, ab'anán, li toja' tqajultikaheb' naxk'utb'esi b'ayaq chi qu chan ru naq eb' laj k'a'uxlanel aj jun pak'al palaw ke'xyal xq'e chi xsumenkil li patz'om ha'in.



Ink'a' truuq tqak'a'uxla naq li poyanam maak'a' naraj wi' li kutan xb'aan naq ch'ikch'o sa' li kutan, natz'aqllok ru chi ru li kutan junjunq, chalen chaq jo'ka'an. Li xyaalalil ut li xwanjik li poyanam xtz'ejwaleb' rib', aran nachal li na'leb' naq "jalaneb' ru" li poyanam junjunq. Tento naq li poyanam xk'uub' rib' sa' xyanq li xna'leb' xb'aanuhem junaq chi tenamit. Qaawa' "Paulo Freire" xyenqa natawman xb'aanunkil li wech'ok sa' qach'ool haan naq li warenaq choolej nanume chi xk'ampaqonkil li k'a'aq re ru na'uxk chi tz'aqal sa' qayanaq.

Qaawa' "Simmel" naxye chaq naq li b'aaanuhemq junjunq ha'an chanchan ta wi' jun xb'e li li qach'ool li nasutq'i wi' chik sa' xna'aj. Li b'aaanuhemq junjunq ha'an li nach'onk chi xk'atq li poyanam, moko naxtz'aqobres ta ru (jo' naq wan li xnaq' u chalən kutan ut li b'aaanunk) li b'aaanuhem junjunq ha'an jun "xb'ehil li" chi xjunileb' li b'aaanuhemq truuq ttawmanq ru jo' xk'aj ut xb'ehil li xtawb'al li ralal xk'ajo' ruuchich'och' li toj wan chaq chi muqmu sa' xyanq li kutan saqen toj chalk re chi qu.

Li k'uub'laal li tzolok tento tooxk'am chi xteeb'al chi qu li poyanamil. Sa' xyanq li xb'aaanuhem li tenamit junjunq, li poyanam naxchap xb'eesinkil "xnaq' ru" ab'an chi xjunil li rilom k'a'uxlanb'il xinaq' u nanume' xwankil ut toj truuq xtz'aqob'resinkil ru.

Yal re xjultikankil, truuq tqayé naq li junelik nawan chalen ut sut sa' ruuchichoch xbaaneb' li poyanam, ha'an naq li poyanam naq na'el sa' li xyanq naq ink'a' ch'olch'o chan ru, tkutb'esi rib' tnimob'res xwankil rik'in li xb'aaanuhem. Li poyanamil jo' chan ru nak'utun sa' li k'ila b'aaanuhem wan chaq resil chalen, ab'an li riyajil xyo'lajehom li poyanam ink'a' cholch'o, maak'a' chaq resil jo'q'e.

Li poyanamil ha'an jun li ch'uut li naxsahila ru li wank (*homo hominans*) "li yal nanume' sa' xyanqeb' li poyanamil ha'an li kamk, li wan junelik; *Homo hominatos*; wan k'aru najala re<sup>(6)</sup>.

*Li junelik wan chalen ut sut sa' ruuchich'och sa' xyanqeb' li poyanam, ha'an naq nawan li relik li*

*poyanam sa' xyanq li ink'a' ch'olch'o ru, tye resil malaq tnimob' res xwankil rik'in li xb'aanuhem.*

#### B. Chan ru rilb'al li "xul wan xk'a'uxl".

Yal chi tz'ejwalil li poyanam maji' tz'aqal ru (naq nayo'la toj tenq'anb'il ut maji' truuq tkol rib' xjunes rib'). Ha'an jun chi yoob'ank na'leb', naru aj wi' naqaye naq ha'an jun li wan rik'in xyoob'ankil li k'a'aq re ru re xq'axb'al li kutan jo'kan naq ha'an jun li poyanam wan re xk'ub'al sa' xch'ool li ruuchich'och' ut wan aj wi' re xk'ub'al chi xjunil li k'a'aq re ru us cho'q re. Maji "natz'aqlok ru" naraj naxye naq sa' xk'ab'a' aj wi' li xb'aanuhem naq wan sa' ruuchich'och'.

Li tzolok naru nawan sa' xmaak naq k'ajo' xmajelal li poyanam. Rik'in li reek'ob'aal, li poyanam maak'a' aj wi' xna'leb' toj tento sa' xb'een li maaka' junaq reetalil k'a'aq re ru sa' xch'ool naq nayo'la toj naxik sa' xyanq li b'aanuhem. Li reechaninkil li b'aanuhem ha'an chi tzolb'il (rik'in xkeeb'al xch'ool).

Li poyanam na'ok xnawb'al rib' xjunes rib' naq yo chi wank chalen sa' xyanq li komonil (ut li xb'aanuhem) naq naxke' reetal naq ha'an jun sa' ruuchichoch' ut chi xjunil li k'a'aq re ru na'uxk nak'ulman. Sa' xk'ab'a' li ajok k'a'aq re ru sa' xyu'am, li poyanam junelik yo chi wank chalen sa' xyanq li b'aanuhenq sa' xmaak li majelal xqa'uxl xtib'e ut naq naxk'e rib' re ruuchich'och' ha'an jun li k'anjal jwal kaw ut ijwal chaab'il li poyanam yo chi "xk'a'uxlankil rib' xjunes rib' ut yo chaq chi xnujab'resinkil ru chi xjunil li yamyo nak'utun chaq sa' xch'ool (Arin nawan xtawb'al xyaalalil li tzolok)

### C. Xjuntaq'eetinkil li poyanam rik'in li naxb'aanu.

Wan k'aru najala wi' ru li k'a'aq re ru wan sa' ruuchich'och'o (li yiib'anb'il rik'in ruq' li poyanam) ut li poyanam xjunes. Li poyanam ink'a' natz'aqllok ru rik'in li naxb'aanu, aran nak'utun b'ayaq ab'an maawa' tz'aqal reeqaj. Naraj naxye naq jalan wi' xyaalalil li poyanam rik'in li k'aru naxyiib'.

Li xyalanil ru rik'in si k'a'aq re ru naxwotz' wi' li xyo'am rikin li xkomoneb' sa' ruuchich'och' ha'an naq ha'an wan jun xna'leb' naxtaaqi ut k'a'aj wi' re naq wan.

Naq li poyanam yo chaq xk'eeb'al xwankil li k'a'aq re ru naxb'aanu, li xk'eeb'al xwankil li jalan k'a'aq re ru ha'in, naxjeb' xwankil ha'an xjunes rib' na'isiik sa' xna'aj ut aran nachal li xk'a'uxl ut naxpatz k'aru tz'aqal xyaalalil ut b'ar yo chi xik, k'aru xyaalalil nakana chi ru chi xjunil li k'a'aq ru naxb'aanu.

Chi xjunil li xk'a'uxl naxk'e sa' xyiib'ankil li k'a'aq re ru, nasutq'i cho'q jun li rahilal sa' xb'een xb'aan naq naxq'atasi xch'ool sa' xb'een li k'a'aq re ru naxb'aanu, ut truuq xtz'eqb'al chi xjunil li xwankilal sa' xk'ab'a' li k'a'aq re ru ha'an. (ha'an xyaalalil xkutb'al chi ru li kok'al naq te'xtzol li wankilal ut maawa' li reechanink k'a'aq re ru).

Naraj naxye chik, anaqwan naq li xyaalalil li tzolok, ha'an li k'iik ut wakliik xb'aan li poyanam (jo' naxye li xna'leb'il li tz'ilok rix poyanam). Wi li poyanam yo chalen chi k'iik, li tzolok ha'an jun li na'leb' laq'lo rik'in ut tento naq yooq chi jalaak ru.

**Kok' Yalb'a'ix ut kok' k'anjel re tzolok sa' junesal.**

**Yalb'a'ix sa' junesal.**

Arin wan jun tuus chi patz'om rik'in wi' tatruuq xkuutunkil ru laana'leb' chi rix li xtzolman chaq, yal xsumenkileb' sa' jalan perel hu malaq sik' ani tpatz'oq aawe. Truuq aj wi' tatpatz'oq re jun ch'uutaq chi poyanam.

1. Ye chaq oxib'aq li na'leb' chi rix k'aru tz'aqal xyaalalil li poyanam.

2. K'a'ut naq nayeeman naq li junq raqal chi tenamit jalang jalang ru li xnaq' ru naxsik' ru.

3. K'a'ut naq naqaye naq li poyanam wan resil chalen kutanut chi junelik.

4. K'a'ut naq naqaye naq li xk'a'uxlankil li tzolok nako'xb'eeresi chi xtawbal xyaalalil k'aru li poyanamil.

5. B'ar xjayal re' li poyanam nayeeman naq maji' tz'aqal re ru ut toj ttz'aqloq ru.

**Kok' k'anjel.**

1. Yehomaq sa' leeyang laa'ex li yookex chi tzolok chan raj ru teech'olob' xyaalalil k'aru li poyanam. Sik'omaq k'aru tz'aqal nak'utun wi' ut li k'a' raj ru tz'aqal teeraj raj laa'ex naq li tzoleb'aal t'okenq raj chi xtawb'al ru ut chi xwaklesinkil .

2. Patz' reheb' li asb'ejeb' chaawu ut reheb' jalan ajtzolonel chan raj ru te'xch'olob' xyaalalil li xpaayil ru li poyanam nake'xyo'ooni xkawresinkil ut xtzolb'al. Malaq ut, k'a' raj ru nake'xyo'ooni rilb'al sa' xch'ooleb' li poyanam toj yookeb' chi k'iik.

3. Sik' ru junaq na'leb' xkomon li k'ub'k'u wi' li xpaayil ru yu'amem nab'eeresiman sa' li tzoleb'aal malaq sa' xyanq i komoneb' jo' qayehaq li k'amch'oolejink malaq li roxloq'inkileb' li cheek ut tz'il rix re naq taak'e reetal ma tz'aqal naxk'ul rib' rik'in ji jun paayaq ru chi yu'amej jo' naq naxtz'aama li k'osok, lemtz'unq, yal k'a'uxl ut ink'a' tiik ru.

4. Ch'olob' rochb'eeneb' laawech ajtzolonelil, li na'leb' wan sa' leech'ool xkomon raj li tento raj tk'atunq sa' xyanq li xpaayil ru yu'amej nab'eeresiman sa' li tzoleb'aal.

### **Yalb'a'ix re jultikank xb'een k'anjel**

Xtaw xq'ehil naq toohilanq jun k'amokaq sa' qab'e. Toohilanq junpaataq re xjultikankil xsa' li k'ila hu qilom toj anaqwan. Li ch'ina yalb'aix naxtz'uaama naq taawil chi us li kiib' raqal chi na'leb' wan sa' li perel. Chi xtz'e wankeb' xcab'a' li xyiib'ahomeb' li tasal hu ut chi xseeb'al wankeb' li xna'leb' ke'xyoob' chaq sa' eb' li xhu junjunq ut wan ajwi' naq taataw li xna'leb'eb' chi k'osk'o ru xyeeb'al laq'ab'eb' ru rik'in k'eelb'al li ajlaal sa' li kiib' chi k'onk'ookil eetalel chan ru sa' laak'a'uxl.

( ) Karl Marx

1. Li tib'elij yal jun reetalil li poyanamil

ut li ralal xk'ajol ruuchich'och', maa-k'a' junaq ta xwankilal sa'xna'aj ta twanq, yo b'an chi jalaak ru rajlal.

- |                          |   |
|--------------------------|---|
| ( ) José Ortega y Gasset | 2. Xye naq laq'lo naq wankeb' li musiq'ej ut li tib'elej. Li musiq'ej wansa' xyanq li na'leb' (b'ar wi wan xna'aj li yaal) ut li tib'elej laq'lo wi' ru ha'an jun ch'a'ajkilal cho'q re naq ttz'aqloq ru.                                     |
| ( ) Karl Jaspers         | 3. Li junjunq chi b'a'anuhemq ha'an jun xb'e li musiq'ej li nasutq'i wi' chik rik'in.   |
| ( ) Oswald Spengler      | 4. Li na'leb'ak chi cham ha'an jun xyalb 'al xq'e naxb'aanu li k'a'uxl li poyanam re naq tq'axtas qe chan ru tz'aqal i ruuchich'och' rik'in li xk'a'uxlankil chi us chi rib'il rib' li xk'anjal li wan xwankil li nayeeman ut li nab'aanuman. |
| ( ) Ernest Cassirer      | 5. Li poyanam naxk'e xk'oj. Li junjunq raqal chi tenamit jalang jalang ru nak'utun.   |
| ( ) Platón               | 6. Li xyaalalil li poyanam ha'an chi xjunil li xk'anjal naxb'aanu sa' xyanq li komon. Li k'anjal ha'in natz'aq lok ru naq nab'aanuman.  |
| ( ) Simmel               | 7. Li poyanam nak'utun ut nayaalo'  |

ru chalen naq naru roksinkil chi us li  
 raq', ut rochb'een li xk'anjelob'aal  
 ut li xna'leb'aal naxk'e rib' cho'q  
 jun aj yoob'anel k'anjel, aran  
 nawakli wi' chik xch'oal chi xsikb'al  
 ru k'a'ru naraj xch'ool ut nak'anjelak  
 rik'in xwaklesinkil k'a'aq re ru re  
 xjalb'al ut xyiib'ankil ru li xyu'am.

( ) Federico  
 Nietzsche

8. Li tzolok ha'an jun li na'leb' li  
 na'uxk chi nim tz'aqal xwankil ut  
 tento xk'a'uxlankil rix chi cham ru.  
 jo'kan ut naq nayeeman naq li  
 xchamal xna'leb'il li tzolok ha'an  
 tz'aqal un li xmuhel li tzolok.

9. Jun li nak'utb'esin re li poyanam  
 ha'an naq xyoob' jun siir chi eetalil  
 (li aatin, li paab'al, li seraq' ut wchx)  
 naq yo chi wank rochb'een li  
 ch'oxa ch'och' ut li rech poyanamil.

10. Li xchamal xna'leb'il li tzolok  
 na'ok xk'a'uxl chi rix li xna'leb'ankil  
 li k'a'aq re ru chi chaab'il. Chi rix li  
 xb'ehil li k'utuk nab'eeresiman wan  
 chaq jun li xchamal na'leb'  
 xchapom chaq rib' rik'in li xyaalalil  
 li poyanam.

---

(6) Inka' ch'olch'o chan ru, ha'an jun li k'a'aaq re ru ink'a' ch'olch'o  
ru chan na' ilok.

## Xka xtasalil

### Li k'a'uxl chi rix li poyanamil (xkab')

#### Rajom:

At raarokil tzolom, naq taachoy xtz'olb'al xsa' li jun tasal ha'in naqayo'ooni naq kawaq chik aach'ool chi xb'aanunkil li k'anjal ha'in:

1. Xkuutunkil li na'leb' chi rix naq li poyanam maji' tz'aqal ru.
2. Xch'olob'ankil li k'a'aq re ru nak'utun wi' naq li poyanam ak re wi' naq wan.
3. Xk'utb'esinkil k'aru xyaalalil na'el naq nayeeman naq li poyanam wan sa' jun na'ajej.

*Moko yal ula' ta chik naq wan li wing sa' ruuchich'och' li poyanam ha'an jun li k'a'aq re ru li tento tb'aanu rib', tk'iiq ut tchaq'aq.*

Chi ru li jun tasal toja' tqil, xqatikib' xtzilb'al rix k'aru tz'aqal nak'utun wi' li poyanam ab'an rik'in li na'leb' naxk'e qe li na'leb'ak chi cham, li xwanjik chalen kutan, li xyaalalil naq maji' tz'aqal re ru, I re ru, li xyaalalil naq toj tuxootz'aqlok ru, ut wchx. Jo' aj wi' xqayal xjultikankil k'ilna'a' leb' re xch'olob'ankil xyaalalil li poyanam jo' chan ru sa' xk'a'uxleb' li junjunq xqapatz'eb'. Chi ru li jun tasal ha'in tqatiq chik ru b'ayaq xb'aan naq tqaj xchamob'resinkil li xninqal ru na'leb' xwaklesihomeb' chaq chi rix li xloq'al xwankil li poyanam.

#### A. Chan ru wan li poyanam naq maji' natz'aqlok ru.

Li poyanam ak re naq maji' natz'aqlok ru, ak re naq toj tenq'aak naraj "k'ajwi' li poyanam ink'a' ch'olch'o chi ru chan ru li xruujil chaq" (Dostoevsky). Nim xwankil li poyanam naq wan sa' ruuchich'och' sa' xk'ab'a' naq "ink'a' ch'olch'o ru" maji' tzaqal ru, li xwanjik chan chan ta wi' waq toj tento sa' xb'een. Li xyaalalil naq ink'a' ch'olch'o ru ani tu naq maji' tz'aqal ru jo' wi li xch'ool chi xyoob'ankil li k'a'aq re ru ha'an tz'aqal li yaal re sa' xb'een naq toj tooxtz'aqlok ru (toj tk'e rib' chi tzole'k). Li xwanjik chalen kutan ut li xwanjik anaqwan li poyanam, ha'an xyaalalil naq maji' tz'aqal ru li xyu'am. Chi xjunileb' li raqalchi tenamit jo' wi' li xch'olob'ankil junjunq nake'xk'e chi rix li poyanam, moko k'a' ta chik ru xyaalalil, ha'an b'an li xnaq' ruheb' nake'xsik' li junjunq naq nake'r'il rib' joq'e ut b'ar wankeb' sa' ruuchich'och'.



B. Chan ru wan li poyanam naq ak' re wi' naq wan xwankil:

Sa' li poyanam wan jun chi na'leb' najunajil ru. Ut nak'utun rik'in li xch'ool xk'a'uxl junaq poyanam.

Nawan li xjunajil sa' li xk'ub'lajik ru ut sa' li xk'anjal. Maawa'o junaq k'a'aq re ru wan xmuhel malaq junaq muhel wan ta xtib'el, tento xtuqub'ankil ru. Li xjalanil li na'leb' ha'in li naxpatz' I "rix k'a'aq re ru" ut li "xsa' li k'a'aq re ru xb'aan naq li poyanam ha'an jun aj wi' rik'in li kiib' chi na'leb' ha'in (tehok tz'apok). Junaq poyanam ak re wi naq wan ha'an k'uub'lajenaq ru ha'an junajil ru chi tz'aptzo chi ch'olch'o ru li xk'ub'lajik ru ut ch'olch'o ru li xk'anjal ch'olch'o ru xwankil sa xch'ool xjunes ut nareechan rib' xjunes (xk'ub'ajik ru). Li poyanam ha'an jun k'a'aq re ru li ink'a truuq xb'isb'al ru.

C. Chan ru li poyanam naq wan sa' jun na'ajej.

Li jun raqal chi poyanam nawan sa' xyanq li tenamit narelaji chi ru naq toj twanq sa' xyanq jun raqal chi aatinan kib'. "Joseph Gevaart" naxye naq: "li winq maawa' chik yal jun al naq wan sa' ruuchich'och' ". Ha'an jun li k'a'aq re ru li tento sa' xb'een xb'aanunkil rib' k'iik ut chaq'ak chi ruheb' li chaq'rab' ha'in.

1. *Tento tk'ampaqonq:* Naxpatz' naq tnaw xb'eeresinkil rib' xjunes tchaq'ok chi ribil rib' (li xwankilal naniman ru naq nanawman xsumenkil li k'a'aq re ru).
2. *Tento li yoob'ank:* li na'leb' ha'in naxye naq laa'in ninchaq'ok chi rix li b'ar wan yo'lajenaqin laa'in: (we injunes)
3. *Tento naq li choolej ttalang:* naxpatz naq tooruuq xsik'b'al ru li k'a'aq reru.
4. *Tento li chiq'ok ch'oolej:* ha'an jun k'a'aq ru wan sa' qach'ool ut nak'oxtaqla chi k'iik a yaal ma' us malaq ink'a' li nachiq'ok qe.
5. *Tento li k'ayk:* maak'a' junqaq na'leb' ak ch'olch'o ta ru xk'utb'al, tento xsik'b'al xyaalalil a yal chan ru li ayu'amej junjunq.

**Kok' yalb'a'ix ut kok' k'anjej re tzolok sa' junesal**

Yalb'a'ix sa' junesal: arin wan jun tuus chi patz'om rik'in wi taatruuq xkuutinkil ru laana' leb' chi rix li xtzolman chaq. Yal xsumenkil sa' jalan perel hu malaq sik' ani

tpatz'oq aawe. Truuq aj wi' tatpatz'ok chi ru jun ch'uutaq chi poyanam.

1. K'a'ru xyaalalil naq naqaye naq li poyanam ha'an jun li k'a'aq re ru maji' tz'aq lojenaq ru.

2. K'aru li chaab'ilob'resink u, li patz'e'k chalen, li wan sa' li kutan ut li xmajelal ru li poyanam.

3. K'aru xyayal li ma'leb' naqachap naq naqaye naq li poyanam ha'an ak re wi' naq wan.

4. K'a'ut naq li poyanam ha'an jun k'a'aq re ru nach'utub'ank.

5. K'a'ut naq naqaye naq tento xch'olob'ankil ru li aatin ink'a' tiik ru naq nayeeman chi rix ut chi xsa' li poyanam.

6. K'a'ut naq naqaye naq li poyanam ch'olch'o ru sa' xch'ool ut nareechan rib' xjunes rib'.

7. K'a'aru xyayal li na'leb' naqaye naq li poyanam ha'an jun k'a'aq re ru wan sa' jun na'ajej.

8. Yal xch'olob'ankil rik'in laawaatin li junjunq chi na'leb' ha'in.

### **Kok' k'anjel:**

1. Wotz' laana'leb' rochb'eeneb' laawech ajtzolonelil chi rix li xyaalalil k'a'ut naq eb' li poyanam maji tz'aqlojenaqeb' ru ut toj truuq xchaab'i lob'resinkil ruheb'.

2. Wech'on rochb'eeneb' laawech ajtzolonelil li xyaalalil k'a'ut naq eb' li poyanam ha'aneb' li nake'ch'utub'an ut k'a'ut naq tento xch'olob'ankil li na'leb' chi rix li aatin ink'a' ch'olhch'o ru chi rix li chi rix ut chi xsa' li poyanam.

3. Seeraq'in rik'ineb' laawech aj tzolonelil k'aru xyaalalil xch'olob'ankil li poyanam jo' jun k'a'aq re ru wan jun xna'aj ut ch'an raj ru teeb'aanu laa'ex re xtib'aleb' leetzolom rik'in li naleb' chi rix li k'ampaqonk malaq li paab'ank, li yoob'ank, li taql ch'oolej, li waklesink ch'oolej ut li k'ayk.

## Ro' xtasalil

### Xyalalil xtzolb'al li komon poyanam

#### Rajom:

At raarokil tzolom, naq taachoy xtzolb'al li jun tasal ha'in, naqayo'ooni naq kawaq aach'ool chi xb'aanunkil li k'anjal ha'in:

1. Xch'olob'ankil li xk'a'wa'il ru li poyanam li tz'aptz'o li teeto..
2. Xtusub'ankil li roqechal k'ojk'o wi' li na'leb' re naq truuq xtzolb'al li poyanam sa' li komonil wank.
3. Xch'olob'ankil li tzolok junelik ut li junesalil chi ch'olch'o ru.
4. Xyeeb'al li aajel ru sa' xch'ool li poyanam re naq tz'aqonq sa' li komonik ut chan ru naq li na'leb' tziq'iil ch'oq ne xjalb'al ru ut xwaklesinkil li tenamit b'ar wi wankeb'.
5. Xtawb'al ru li oxib' chi xninqal ru na'leb' chi rix li xb'aanunkil li tzolok sa' xyanq li poyanam.

*Li poyanam chan chaan ta wi jun li k'anjal maji' nachoyman ru, li natz'aqlok ru rik'in li wank chi xk'atqeb' li "xkomoneb'", nawan xb'aanunkil rik'in li jalaneb' malaq sa' xb'eeneb' li jalan, naq nawan li sum wank chi tz'aqal re ru ut re li usaak.*

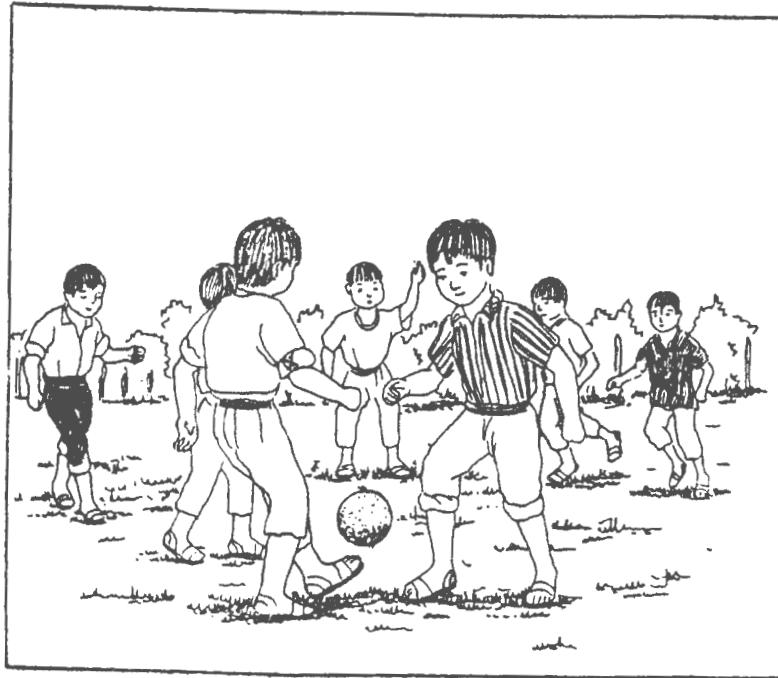
Chi ru li jun tasal toja' tqil xqachamob'resi xtz'ilb'al rix li na'leb' chi riy li xyaalalil li poyanam sa' ruuchich'och'. Chi ru li jun tasal ha'in, tqatzoleb' rix li na'leb' xkomon li naruhan wi' xb'aanunkil li tzolok xb'aan li poyanam ut chan ru naq eb' li na'leb' ha'an wankeb' aj wi' b'ar wi' wanko laa'o. Li poyanam ha'an jun li k'a'aq re ru tz'aptz'o ab'an, teeto aj wi' ru cho'q reheb' li xkomoneb' naxwotz' rochb'een li xkomoneb' jun li ruuchich'och' ut jun li na'ajej. Naraj naxye naq li poyanam ha'an jun li junesalil ut jun li komonil. Naq nawan xk'anjelankil li junesalil aran nawakli li xch'ool re naq twaklesi rib' ut chi k'iik.

*Li poyanamil*

Junesalil (Raqró ru)

Komonil (Teeto ru)





Li naleb' chalk re xkomon li roqechal xtzolb'al li poyanam sa' li komonil wank:

1. Li na'leb' chi rix li jolomink: Li wotzok tento sa' xb'een poyanam, ab'an maajunwa te'xmuhela ru chi junajwa inka' naru naxtzeq xwankila, inka' truuq naq te'xjukuki yalaq b'ar (xsum li aatin xtaql ch'oolej).

2. Li na'leb' chi rix li teng'ank: Jalan ch ru li kaqal ch'oolej wan cho'q re li xkomoneb', naxk'e xch'ool chi teng'ank sa' xk'ab'a' naq t-usaaq l komonil.

3. Naleb' chi rix li okenk: Li poyanam na'oken chi enq'onik rik'ineb' li xkomon re naq t-elq chi ub'ej sa' li xyu'am. Naxtaw ru naq komonil li wank naxtaw ru naq

toj aajel aj wi' li komon cho'q re ut jo'aj wi' naxnaw naq aajnaq aajel aj wi' chi ruheb' li jalan poyanam.

Li poyanam ha'an jun k'a'aq re ru wan sa' jun na'ajej: li xk'ub'ajik ru li poyanam ha'an tz'aqal wan wan sa' jun li na'ajej b'ar wi' nawan xk'ulb'al rib' (li b'aanuhemq li ch'och', li junxik na'leb', li tz'aqal na'uxk, ut wchx) Li junjunq chi poyanam re naq tk'utunq naq ha'an tzaqal ut sa' xmaak ha'an naq wan li xq'ehil ut li xjunxilal: (k'a'uxl chi rix li xyaalalil ut li xwanjik: li tz'aqal xnimal k'a'uxl).

Li poyanam xkomon jun tenamit naq wan ut ak re wi' li xjunxilai naxb'eeresi. Xkomon jun li komonil tenamit-b'anuhom (ha'an ha'in li naxjultika laj na'leb'anel aj griego Qaawa' "Aristóteles" xk'ab'a, naq naxch'olob' xyaalalil li poyanam jo' jun xul najolomink).

Li poyanam ha'an jun li k'a'aq re ru maji tz'aqlojenaq ru ut natz'aqllok ru naq naqok chi wank rochb'eeneb' li xkomon poyanam, natz'aqok ru sa' xk'ab'aeb' li komon malaq sa' xb'eeneb' li komon. Sa' xyanq li komon wank chi chaab'il ut re xchaab'ilob'resinkil ru. Li xtz'aqlojik ru li na'leb' ha'in, xkom xk'anjel li xb'aanunkil li tzolok naq naxtiikalixkawresinkil xch'ool li junjunq chi poyanam.

Li xtz'aq lojik ru nawan xb'aanunkil sa' li xtaawb'aleb rib' rik'in li xkomoneb' poyanam (jo' laa'o: jun k'a'aq re ru li tiik xk'a'uxl sa' li ruuchich'och'). Chi rix li na'leb' ha'in, laj na'leb'anel aj "español" qaawa' "Xavier Zubiri" naxye chaq naq li poyanam ha'an jun k'a'laq re ru yal k'ub'ik'u ru (wan cho'q re, nak'anjelak cho'q re ut nak'anjelak sa' xk'ab'a' aj wi', ut wchx).

*Li poyanam ha'an jun k'anjel li maji' na'oso' xb'aanunkil ut natz'aqlok ru naq nawan rochb'eeneb' li xkomoneb' natz'aqlok ru xb'aaneb' li komon malaq sa' xb'eeneb' li komon, sa' li komon wank chi tz'aqal ut re xyiib'ankil ru.*

Us xtz'eqtaanankileb' li na'leb' nachapok re xkomon li naxsach raj xwankil li xk'ulb'aleb'rib', li na'uxk ha'an jun li tenq'aj ib' chib'il ib' li jun ch'uut chi na'leb' re li komonil wank naxyiib' ru jun li na'ajej sa' xyanq li komon b'ar wi' nakelel chaq chi xjunil li titz'ok rajlal ut yalaq k'a' ru chi titz'okil, ut arin ut nasiya chaq li na'leb' chi ix li tzolok rajlal ut yalaq k'a' ru chi titokil, ut arin ut nasiya chaq li na'leb' chi rix li tzolok rajlal laqlo nab'eek rik'in li yu'aminb'il xb'aan li poyanam: k'ayk sa' xk'ab'a'li tzolok, jo'kan naq li xk'anjelankil li tzolok tento naq tb'aanumanq sa' li ajajil u ut ak'aq ru xna'leb'. Tento sa' xb'een li poyanam xb'aanunkil malaq xk'a'uxlankil junaq reetalil li k'anjel b'ar wi' tz'aatz'o wi': ch'olch'ooq chi ru naq tk'ulib'an li ak'o'k rajlal rik'in li natawman ut re naq t-ok xb'eeresinkil rib' chi ch'olch'o ru re naq twanq junelil chi wotzok rajlal rik'in li ruuchich'och' (tnaw lisumenk sa' li jutaq'eetalil). Jo'kan aj wi', wan jun siir chik li na'leb' na'ajmar ru, jo' li naraj li qatib'el, li qach'ool sa' li komonil li ch'ina'usailil, li nusiq'ej, ut wchx li naxtz'aama jun paayaq ru li tzolok re naq t-sik' xjayal li wank sa' xyanq li na'leb' yo chi jalaak rajlal. Jo'kan aj wi', nawan ratawankil li jolomink ut q'axal nin xwankil xtzolb'al qib' re naq tootz'aqonq chi chaab'il sa' xwanklesinkil ut xyiib'ankil ru li tenamit b'ar wi' wanko. Sa' xyanq li komonil nawan aj wi' li titz'ok chirix li na'leb' junjunq re naq took'ayq chi wank sa' xyanq li na'leb' yo chi jalaak rajlal.

Li poyanam tento naq tk'uub' junaq reetalil li k'anjal b'ar wi' tz'aatz'o: ch'olch'ooq sa' xch'ool naq tk'ulub'an li ak'o'k rajlal rik'in li na'leb' yo chaq chi wakliik ut re naq t-ok xb'eeresinkil rib' chi ch'olch'o ru, re naq twanq chi wotzok rajlal rik'in li ruuchich'och' (tnaw li sumenk sa' li juntaq'ee talil)

Chi xjunil li xyeeman chaq naru nach'oola chi ru naq li poyanam ha'an jun li k'a'aq re ru chi wan xna'aj, ink'a' ch'olch'o ru xyaalalil ut tento roxloq'inkil li na'leb' ha'an li poyanam moko truuq ta xch'olob'ankil xyaalalil xjunes rib' chi ink'a' tkosq xwankil, ma re chan naq li xmuqmuukilal wan wi' li poyanam xsum rib' naq wan rik'in li xyaalalil naq yal yoob'anb'il chaq xb'aan li qaawa. Ha'an jun li xtiikalil xwankil xkomon li ink'a' truuq tqatz'eqtaana, ut rik'in li xwankilal xnimal xchamal xch'oal jo' wi' li xq'eekokilal ru aran natz'aqlok sa' jun ru.

**Kok' yalb'a'ix ut kok' k'anjal re li tzolok sa' junesal.**

**Yalb'a'ix sa' junesal.**

Arin wan jun tuus chi patz'om rik'in wi' tatruuq xkuutinkil ru laana'leb' chi rix li xtzolman chaq. Yal xsumenkileb' sa' jalan perel hu malaq sik' ani tpatz'oq aawe, truuq aj wi' tatpatz'oq re jun ch'uutaq chi poyanam.

1. K'aru xyaalalil na'el li aatin naq naqaye naq li poyanam ha'an jun k'aaq re ru wan xyu'am wan sa' jun li na'ajej b'ar wi' nawan xk'ulb'aleb' rib' (li b'aanuhemq li ch'och', li junxil b'aanuhemq, li yo chi uxk ut wchx).

2. K'aru xyaalalil naq naqaye naq li poyanam ha'an jun chi tz'aqonk sa' xyanq li komon ut li b'aanuhemq.

3. K'a'ut naq naqaye naq li poyanam natz'aqlok ru naq naxtawi rib' rik'in li xkomoneb' poyanam.

4. Sa' xmaak naq nayeeman junelik naq li poyanam maji tz'aqaleb' ru ab'an truuq xchaab'ilob'resinkileb' ru xyu'am nachal aj wi' xyeeb'al naq li tzolok tento naq twanq rajlal chi aj ajaq ru ut chi ak'aq ru. k'aru xyaalalil naq naqaye li aatin ha'an.

5. K'a'utnaq naqaye naq li poyanam ha'an muqmuchaq li xwankil chi qu ut naq moko truuq ta xch'olob'ankil xwankil xb'aanaq aran tk'osq ru xwankilal.

6. K'a'ut naq na'ajman naq li poyanam te'xtaw ru sa' xk'ab'a li xtzolb'aleb' naq tento sa' xb'eeneb' li xjalb'al chi rajlal li xna'leb'eb' rik'in li yo chaq chi wakliik jo' wi' lixb'eesinkileb' li xyu'am chi ch'olch'o ru.

7. Chan ru naq nake'chiq'ok li na'ajman xb'aan li tib'elej, li china'usalil li komonil li musiq'ej sa' li xtzolb'aleb' likomon poyanam.

8. K'a'ut naq naqaye' naq eb' li poyanam aajel ru sa' xch'oooleb' li jolomink ut chan raj ru naq li na'leb' ha'in te'sutq'iiq raj re xjalb'al ut xwaklesinkil li xyulameb' li komon b'ar wi' wankeb'.

9. K'a'ut naq naqaye naq li xna'leb' li tzoleb'aal tb'aanu wili tzolok twanq xwankil ka'aj wi'naq tch'oolan xwaklesinkil li junesalil, li komonil ut twanq chi junelik.

### **Kok' k'anjel:**

1. Seeraq'in rochb'eeneb' laawech aj tzolonelil li xyaalalil k'a'ut naq eb' li poyanam wankeb' sa' jun na'ajej, sa' jun na'ajej b'ar wi' wan li k'ulu kib' (li b'aanuhemq, li ch'och', li junxil na'leb' ut wchx).
2. Wech' rochb'eeneb' laawech aj tzolonelil li xyaalalil cho'q re li tzolok naq chi xjunileb' li poyanam xkomoneb' rib' sa' xyanq li tenamit ut lib'aanuhenq.
3. Seraq'in rochb'eeneb' laakomon chan raj ru xb'aanunkil re naq li tzolok t-uxmanq raj rik'in li tzaqonk ut chi ak' raj ru jo' aj wi' naq twaklesii li ch'oolej re naq li sikok' ak'aj na'leb' twanq raj chi junelik rik'in li yo chi wakliik ut li ok raj sa' xyanq li xtaqlank ib' sa' junesal ab'an chitiik ut chi ch'olch'o ru.
4. K'e reetal chi us k'aru li na'ajman ru sa' aakomonil (li xkawilal, li xyiib'ankil ru li tenamit, li sahil ru na'leb', li paab'aal), jo' aj wi' li na'ajman chi rix li jolomink, ut ch'olob' rochb'eeneb' laawech ajtzolonelil, chan ru naq li xna'leb' li tzoleb'aal wan anaqwan natz'aqlok ru rik'in li yo tz'aqal chi k'ulmank.
5. Ch'olob', sa' komonil rochb'eeneb' laawech aj tzolonelil, chan raj ru naq li xna'leb' naxb'eeres li tzoleb'aal anaqwan twaklesi raj chi us i ch'oolej junjunq, tkawres li komonil ut twanq raj chalen.

## Xwaq xtasalil

### Li tenamit ut li xb'aanuhem sa' xyanq na'uxk wi' li tzolok

Rajom:

At raarokil tzolom, naq taachoy xtzolb'al xsa' li jun tasasl ha'in, naqayo'ooni naq kawaqaach'ool chixb'anunkil i k'anjal ha'in:

1. Xch'olob'ankil k'aru xyaalalil naq aajel ru xtz'eqb'al li aatin "ej"
2. Xb'eeresinkil chi us li xyaalalil li aatin poyanam ut chi xjunil li xhab'ilal rusilal.
3. Xtawb'al xyaalalil k'a'ut naq jwal ch'iich'l' naq li xna'leb' li tzoleb'aal ha'anaq I minok jalan b'aanuhemq tsachoq wankil malaq rehaq li roksinkil xyajel xch'ool li poyanam.

*Li xna'leb' li tzoleb'aal ha'an naq tk'e sa' ajl ut tk'e xwankil li xk'iha lli xningqa'ru na'leb' naxb'eeres jun raqalaq chi tenamit jo' aj wi' naq tsik' xyaalalil chan ru naq chab'ilaq ru xyu'ameb' ut li xwankilaleb' re naq te'roxloq'imang ru.*

Chi ru li ju n tasa toja' tqil, xootzolok chi rix xninqal ru na'leb' naxkuutu wi' rib' li xtzolb'aleb' li poyanam ut chan ru naq li na'leb' ha'in nab'eeresiman sa' xyanq li k'ilaa paay ru chi tzolkil na'uxks'aqayanq. Chiru li jun tasalha'in tqatz'eb'b'ayaq resil li na'leb' chan ru nak'eeeman li tzolok, jo' aj wi' naq tqach'olob' naq li tzolok tento naq jun chapok naq twanq xb'aanunkil, jo'kan naq tento tk'e xwankil li xch'ool xk'au'x ut ki xjunxaqalil jo' wi' li xtenamitul jo' wi' li xb'aanuhemq li poyanam junjunq.

#### A. Xtz'eqb'al xyeeb'al li aatin "ej".

Sa' li tzolok nab'eeresiman aj wi' li retaliil xtiikalil tenamit b'aanuhemq I nuntajenaqeb' xwankil sa'li tzolok re naq li poyanam tz'aqlok ru.

Sa' li xtiikalil reetalil nake'ch'utla, jo' naq nak'ulman rik'in I poyanam, chi xjunixil li nak'ulman, sa' I xk'eeb'al li tzolok b'ar wi' li poyanam ha'an tz'aqal li ch'oolej, naxchap chi xjunixil li na'uxman nak'ulman, li poyanam wan li chiq'ek chi ru xb'aan chi xjunixil li k'aru sutsu wi'.

Chi ru li tzolok nawan xchabb'al li ch'ool k'a'uxl junxuqalil, jo' ajwi' li xtenamitul b'aanuhemq. Li tzolok moko xjunes ta wan naq nab'anuman chi moko jun paayaq ru chi k'anjel li tb'eeresi jun paayaq aj wi' ru chi na'leb'.

Li xchaab'ilal xna'leb' li tzoleb'aal ha'an li tz'eqbal chi junajwa li "ej" jo' naq nayalman xtzilb'al rix li poyanam rik'in li xjunixuqalil (tib'elej), wan ani chik nayehok naq li poyanam yal muxiq' (musiqej) jo' naq wankeb' li run raqaleb' nake'xb'eresi li na'leb' chi rix "k'utuk b'e' malaq "behavioristas" nake' yeeman re. Jun raqaleb' chik eb' aj

tz'iol rix tenamit nake'xye naq li poyanam yal q'e ut na'ajej.

Li B'aanuhemq naxk'e xwankil li poyanam jo' jun aj yoob'ahom b'aanuhemq xjunes xkanab'ahom rib' rik'in li na'ajej-q'e.

*Li xna'leb' li tzoleb'aal ha'an naq tk'e xwankil li xkihal li ningal ru na'leb' naxb'eeresi li jun raqalaq li tenamit jo' aj wi' naq tsik' xyaalalil chan ru naq chaab'ilaq ru xyu'ameb' ut li xwankilaleb' re naq te'oxloq'imanaq ru.*

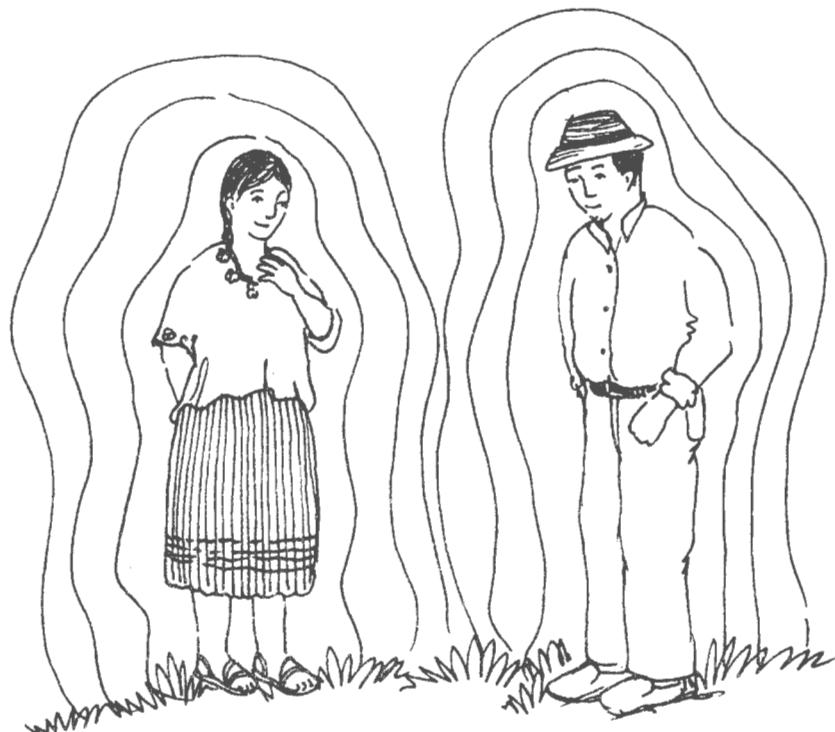
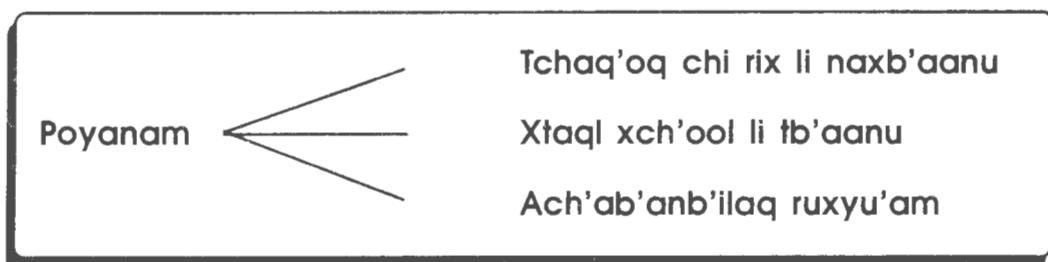
Li tzoleb'aal tento naq tb'ak li poyanam ut li b'aanuhemq rik'in li na'uxman.

Sa' li xq'ehil ut li na'ajej. Jo'kan aj wi', tk'e sa' junaq na'ajej ch'olch'o ru, jo' xk'ulub' li junjunq chi poyanan nawan wi' xb'aanunkil li tzolok wi' ink'a' kama'an, natawman li xyib'al ru naq truuq yal jalok b'anuhemq) li tb'aanumanq isink wankil malaq ut yoob'ank yajel sa' xch'ooleb' li poyanam. Naq t-uxq xb'eeresinkil chi us li tzolok, tento naq tk'anjelaq re xyiib'ankil xk'uub'ankil ru li yu'amej junjunq chi tz'aqal re ru.

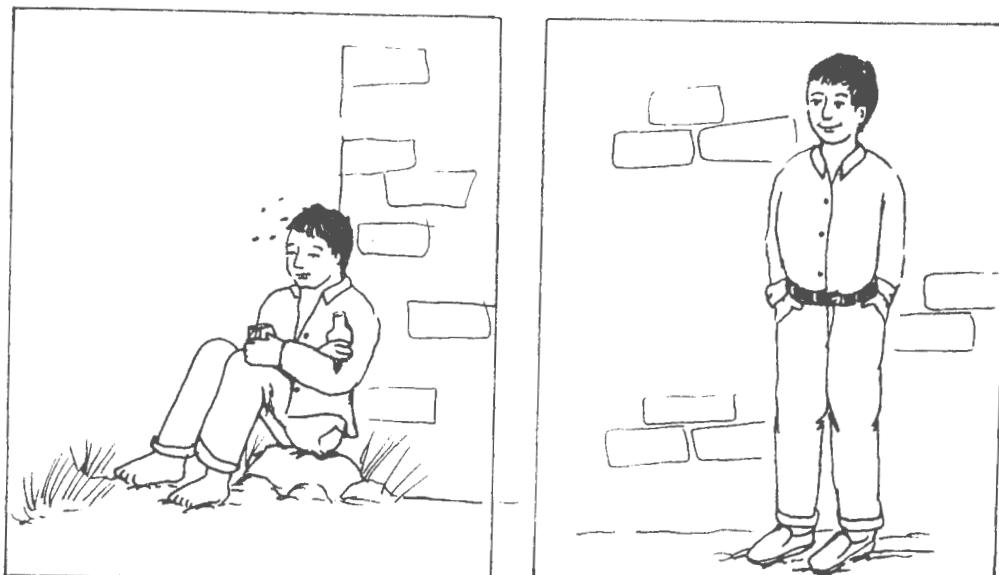
Qatz 'ilaqeb' rix chi chaab'il li aatin toja' tqapatz'eb' sa' li jun ch'ol chi aatin: Ab'an aajel ru cho'q qe k'aru tz'aqalaq xyaalalil li aatin poyanam. Poyanam, ha'an yun t'orol chi aatin chalenaq sa' li aatinob'aal "griego personae" xk'a'b'a' jun li k'oj nake'roksi laj kutb'esineleb' junxil chaq sa' xyanqeb' laj "griego".

Li k'oj ha'in wan jun li xk'anjelob'aal re xtaqsinkil xyaab' li k'uxb'ej rik'in wi' nake'aatinak laj k'utb'esineleb' re naq te'ab'iiq xb'aaneb' li tenamit.

Chi ru chik li kutan anaqwan eb' li xninqal ru aj na'leb'aneleb' nake'xch'olob' chik xwankil li poyanam jo' junch'uut chi k'utb'esink naraj naxye ha'an li jo'k'ihal naxb'aanu junaq poyanam ha'an lixyaalalil ab'anan re naq tz'aqalaq ru junaq poyanam, tento naq tk'utb'es aj wi' li rusilal xch'ool xna'leb' ha'in:



Jun li poyanam tnaw khaq'ok chirix li naxb'aanu naq naxk'a'uxla chi us li xyaalalil li tb'aanu ut tnaw aj wi' xsik'b'al ru li xchaab'ilal li na'leb', li na'leb' tnaw naq ttenq'aq chi usaak chi tz'aqal re ru. Li taql ch'ookej, nax patz' li xraqalil xch'ool li poyanam rik'in wi' li junjunq chi poyanam kaweb' xch'oal chi xk'a'uxlankil ut xb'aanunkil li k'aru us ch'o'q rebeb' ut ink'a' te'xtz'eq li xwankilaleb'. Li Ach'ab'anb'il yu'am, naraj naxye, naq li poyanam ink'a' naxk'ulub'an naq jalan na'leb' tmin rib' sa' xch'ool k'a'uxl ut kaw xch'oal chi xb'aanunkil li k'aru naraj uy ta ink'a' nake'xk'ul xch'ool li komon.



Ha'an ha'in li k'a'aq re ru chi na'leb'il nak'utuk chan ru naq' k'ub'k'u ru li poyanam. Ha'an ut xyaalalil naq maak'a' junaq malaq ko'xib'aq li na'leb' ha'in rik'in li poyanam, maawa' chik poyanam maak'a' chik xwankil

malaq ink'a' chik tuqtu xjolom. Jo' li naxk'ul junaq qasqitz'in naq nake'kala malaq li kaaneb' ru.

Rik'ineb' li kok'al naru naqak'e reetal naq li junq raqal chi na'leb'ha'in maji' ch'olch'ookeb' ru naq wankeb' jo'kan naq toj ile'k nake'raj ut maak'a' sa' xchooleb' xyoob'ankileb' re xjuneseb' xk'anjal tz'aqal li tzolok li xtenq'ankileb' li poyanam chi xk'eeb'aleb' xwankil sa' li jun kab'lal, sa' li tzoleb'aal ut sa' xyanq li komon tenamit.

Naq naqapataz' li jalok b'anuhemq yooko xjultikankil li xk'a'uxl li poyanam naq nake'xtz'ektaana li xna'leb'eb' yolajenaqeb' wi chaq ut nake'xk'e xch'ool chi xb'eeresinkil li xna'leb'junaq jalanil tenamit chi ru li rebeb', ut rik'in ha'in naxjal aj wi' li xna'leb' chi rix li xyaalalil li wank sa' ruuchich'och'.

**Kok' yalb'a'ix ut kok' k'anjal re tzolok sa'junesal.**

**Yalb'a'ix sa' junesal.**

Arin wan jun tuus chi patz'om rik'in wi' tatsuq xkuutunkil ru laana'leb' chi rix li xtzolmon chaq, yal xsumenkileb' sa' jalan perel hu malaq taasik' jalan ani tpatz'oq aawe.

1. K'a'ru xyaalalil cho'q aawe li xyayal reetalil li k'a'uxej tib'elej.
2. K'a'ru xyaalalil cho'q aawe li xyi xna'leb' li tenamit b'anuhemq.
3. K'aru xyaala,il li aatin yal k'a'uxej.

4. K'aru li aatin yal tib'elej.
5. K'aru xyaalalil li aatin yal komonej.
6. K'aru xyaalalil li aatin yal b'aanuhomej.
7. K'a'utnaq li tzolok tento naq tb'ak li poyanam ut li xb'aanuhom rik'in li na'uxk nak'ulman sa' li na'ajej ut li xq'ehil. K'aru' xyaalalil na'el li na'leb' ha'in.

**Kok' k'anjel:**

1. Seeraq'in rik'in laawech aj tzolonelil re' naq teeyal xtabw'al xyaalalilwi sa' li xpaayil ru li tzolok wan anaqwan wan junaq li na'leb' xkomon li "ej". Yalomaq xch'olob'ankil wi sa' li xna'leb' li tzoleb'aal anaqwan ak ch'olch'o xyaalalil li na'leb' nake'xb'eeresi malaq li na'leb' naxb'eeres re jun chi komonil.
2. Ch'olob'o rochb'eeneb' laawech aj tzolonelil chan raj ru naq jun paayaq ru li tzolok li na'ajman raj tb'eeresi li xjayal reetalil li tenamit b'aanuhom ut li na'leb' chi rix li k'a'uxl tib'elej li poyanam. K'a raj ru chi na'leb'il tk'eemanq raj xwankil xk'utb'al naq tb'eeresimanq raj li na'leb' ha'in sqa' li tzoleb'aal.
3. Ch'olob'anhomaq sa' komonil chan ru naq li tzolok naxb'ak li poyanam ut li xb'anuhem rik'in li na'uxman nak'ulman sa' li na'ajij ut sa' li xq'ehil. Ma naxtaw xb'aanunkil li na'leb' wan anaqwan. Wi ink'a' chan raj ru tb'aanu re naq ttaw xb'aanunkil. K'a' raj ru us xk'eeb'al xwankil xk'utb'al re naq truuq raj chi ru.

4. Sik' jun ch'uutaq li komon re wech'ink ib' ut chap aatinak chi rix li xyaalalil li poyanam. Ye laak'a'uxl ma nakak'ulub'an malaq ink'a' li na'leb' chi rix li xyaalalil li poyanam jultikanb'il sa' li tasal hu ha'in. Toja' naq teek'a'uxla chan raj ru naq tusaaq raj li tzolok e naq aran twanq xkawresinkil li na'leb' chi rix li chaq'ok chi rix li tqab'aanu li xb'aanunkil li xtaq li qachool ut li aachab'anb'il ch'oolej.

### **Yalb'a'x re jultikank (xkab').**

Anaqwan tqab'aanu wi' chik li k'anjel chi rix li xninqal ru na'leb' wankeb' arin ut sik' sa' xyanq li kaahib' chi aatin li natz'aqlok wi' ru. K'e reetal chi us li tz'iib' junjunq ut taatz'iib'a sa' li k'onk'okil eetalil wan chi tz'e.

1. Li tzolok tentonaq tk'e xwankil lina'leb' na'uxman nak'ulman sa' li tenamit. xb'aanuhemq laj tzolonel. Sik' ruli na'leb' naawa' xkomon rib' li na'leb' ha'in.

- ( )      a) Li junkab'lal.  
 b) Li paab'al.  
 c) Li xteram roq.  
 d) Li sahil na'leb'.

2. Jo'kan aj wi' tento xk'eeb'al xwankil li na'leb' naxram li ch'oolej tib'elej reheb' li tzolom. Sik' ru li na'leb' maawa' xkomon naq wan.

- ( )      e) Li k'a'uxlak.  
 f) Li komonil sa' k'aleb'aal.  
 g) Li xnetz'ew.

h) Li xteram roq.

3. Li tzolok tento sa' xb'een naq li poyanam -laj tzolom-ha'anaq tz'aqal xyi xch'ool chi xjunil li k'a'aq re ru tb'aanu xk'ab'a' naq tnaw chaq'ok chi rix li tb'aanu aach'ab'anb'ilaq xch'ool xjunes ut xtaq xch'ool tb'aanu. Wi najalman ru li tzolok.

- ( )      i) Napo'ok ch'oolej.  
 j) Najob'ok.  
 k) Najeb'ok wankil.  
 l) Najalok b'aanuhem.

4. Jo'kan aj wi' naq li tzolok ttenq'aheb' li tzolom naq te'xk'utb'esi rib' sa' te'ril ut te'x b'eeresi xb'aanunkil chi xjunil li oxloq'il na'leb', li nake'xb'eeres choq junxil li xkomoneb' tenamit. Wi tjalmanq ru, li tzolok yooq raj chi.

- ( )      m) Jalok k'a'uxl.  
 n) Jalok b'aanuhem.  
 ñ) Po'ok k'a'uxl.  
 o) Jeb'ok wankilal.

5. Sik' ru k'aru tk'utunq wi' li jun raqal chi k'a'uxl naxye naq li poyanam wan xb'aanunkil chi ruheb' li xb'aanunkil li xtaql xch'ooleb' ut twanq junelik li xwankilaleb'.

- ( )      p) Ach'ab'anb'il ch'oolej.  
 q) Xtaql li ch'oolej.  
 r) Chaq'ok.  
 s) Eechanink.

6. Sik ru li na'leb' xkomon li maawa' xnimal ru re xtzolb'al li poyanam.

- ( )      t) Re k'amchoolejink.  
               u) Re tenq'ank.  
               v) Re xtenamitul.  
               w) Najolomink.

7. Li junjunq chi poyanam natz'aqon sa' xyanq jun li tenamit ut sa' xyanq li xb'aanuhem, sa' xk'ab'a' li na'leb' ha'in, qawa' "Aristóteles" kixyenaq li poyanam ha'an jun.

- ( )      x) Xul wan k'a'uxl.  
               y) Xul najolomink.  
               z) Xul muqmu.  
               a) Xul maji tz'aqal ru.

8. Ha'an ha'in li aatin nake'xch'olob' chi us li "xnimal xwankilal" li poyanam ut li xchamal xyaalalil sa' xk'ab'a naq ink'a' truuq xb'isb'al malaq xk'eeb'al xtz'aq.

- ( )      b) Te'ok.  
               c) Raqok.  
               d) Ch'utub'ank.  
               e) Ma jo'nimal xb'isb'al ru.

## Xwuq xtasalil Li na'leb' nachiq'ok re li tzolok (xb'een)

**Rajom:**

At raarakil tzolom, naq taachoy xtzolb'al li jun tasal ha'in, naqayo'ooni naq kawaq aachool chi xb'aanunkil li k'anjal ha'in:

1. Xch'olob'ankil chi tz'iib'anb'il li xyaalalil na'el li aatin tzole'k ut li xninqal ru na'leb' naxchiq'.
2. Seeraq'ik chi rix li li xch'ool xtib'el nayo'la wi' li poyanam ut chan ru naq aajel ru li komon re naq yooq chi tz'aqlok ru.
3. Xch'uutub'ankileb' li xninqal ru na'leb' yaaleb' re sa' li tzolok ut li xk'anjeleb' li junjunq naq na'uxman li tzolok.

*Li xk'anjel li b'aanuhem naxchap chi xjunil li na'eb' nak'utman chi ru li tzolok jo' naq wankeb' li kila aatinob'aal re xtawb'al ru li wank aran nak'utun li rusilal xb'ihomal xwankilal li aatinob'aal jo' naq wankeb' aj wi' li k'ila nawom, li ak'il na'leb' re k'anjelak li sahil b'aanuhemq ut li junxil na'leb'.*

Chi ru li jun tasal toja' tqil, xootzolok chi rix junqaq li na'leb' chan ru nak'utun li tzolok ut xqaye naq li tzolok ha'an jun kanjel xkomon li tento tch'utub' ru chi xjunil li na'leb', xkomon li tento tk'e sa' ajl li na'leb' chi rix li k'a'uxl tib'elej jo' wi li tenamit b'aanuhemq re li junjunq chi poyanam. Chi ru li jun tasal ha'in tqachamob'resi ru li xtzolb'al li na'leb' junjunq li yaaleb' re sa' li xnimallil k'anjel, tzolok nayeeman re.

Jo xqaye chaq, li tzolok ch'olch'o ru chan ru naq na'uxk, wan xqehil-xna'aj sa' xyanq jun raqal chi tenamit, reetalil xjayal yu'aminb'il ut wotzb'il xb'aan li poyanam, aran nawan wotzok rik'in li ch'oolej jo' wi' rik'in li uuchin. Sa' xk'ab'a' naq k'a'uxl ut lib'elej naq k'ub'k'u ru).

Wi li aatin tzole'k naqataw ru jo' jun xk'anjel li poyanam tqataw ru naq li xnimallil sa' xb'een li poyanam, chalen chi ru li xyu'am ha'an li xsik'b'al chan ru naq ttz'aqloq ru. Li xb'aanunkil li k'anjel ha'in chalen xb'aan lipoyanam, naxk'e xwankil cho'q jun aj k'uub'anel re li xy'u'am. Li xtz'aqlojik ru li poyanam, naq naxk'e reetal naq ink'a' ch'olch'o ra ani tz'aqal, naxk'e xna'aj naq tylib' ru chi us, tjal rib' ut jo'aj wi' re naq ttzole'q.

*Wi li aatin tzole'k tqataw ru jo' jun k'anjel tento sa' xb'een li poyanam, tqataw aj wi' ru naq li xnimallil sa' xb'een li poyanam, tqataw aj wi' ru naq li xnimallil chalen chi ru li xyu'am, ha'an xsik'b'al chan ru naq tz'aqloq ru.*

Re xtz'ilb'al rix li na'leb' ha'in truuq tqachap li kiib'

chi b'e:

1. Jun li na'leb' chi rix li xchaab'ilal ru li xyu'am ut. 2. Jun na'leb' chi rix li jo'nimal naxb'illi. Li xb'een na'leb' tyal xch'olob'ankil chan ru naq k'ub'k'u li poyanam jo' jun k'a'aq re ru wan xyu'an ab'an naru "ttzo'leq", li xk'ub'lal ru ha'in wan xkuutinkil ru rik'in li na'leb' nake'xk'ut li tz'ilok yu'amej ut tz'ilok ch'ool k'a'uxl, chi junajinb'el ru. Li jun chik na'leb' ttenq'an chi xch'olob'ankil toj b'ar re li xk'ub'lajik ru li poyanam naxk'ulob'an li tzolok ut li jalok na'leb'.

Li poyanan sa' li xk'uula'alil, li xk'ub'lajik ru moko wan ta re naq tnaw xkolb'al rib', tento naq aajel chi ru naq twanq ani t-ilq re ut wan a ni tk'utuq chi ru. Sa' xk'ab'a' naq maji' nake'eek'an naq nawan li qunilal li xk'ub'lajik ru ut jo'kan aj wi' naq nake'xk'ul li tzole'k. Naq naru chi kanaaq yal chi maak'a' maawa' kama' naq nake'yo'la li xul, ha'an xyaalalil naq nateeli chi ru q'axal chi numtajenaq chi na'leb' truuq tb'aonu jo'k'an naq tento sa' xb'een xtz'aqob'resinkil rib' chi ru chi xjunil li xyu'am.

Li poyanam na'ok chi xk'uub'ankil ru li xwankilal chalen chan ru naq wan li k'a'uxl-tib'elej chalen naq yo chi wotzok sa' ruuchich'och'.



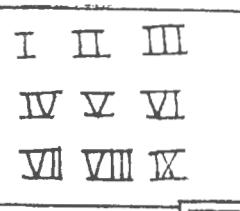
Sa' xyanq li na'leb' yaaleb' re sa' xb'een li tzolok wan kiib' ha'in:

A. Xningal ru na'leb'

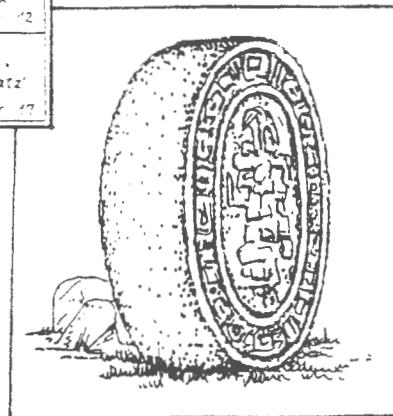
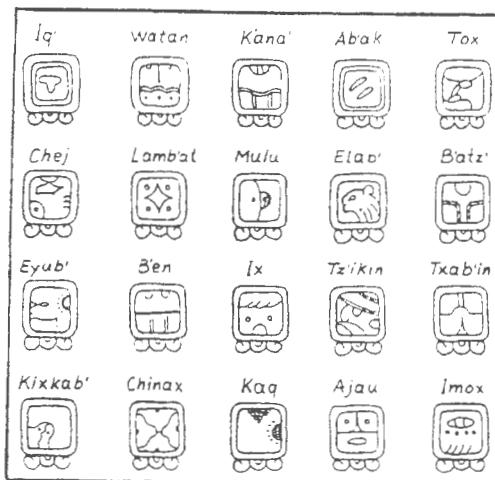
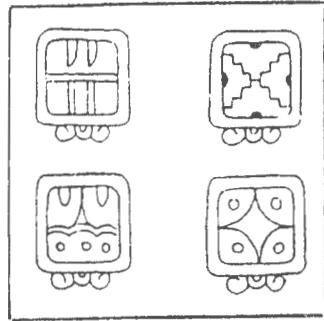
1. Xna'leb' li b'aanuhemq:

Li xk'anjel li b'aanuhemq naxchap chi xjunil li na'leb' nak'utman chi ru li tzolok jo' naq wankeb' li aatinob'aal re xtawb'al ru li wank aran nak'utun li xwankilal li aatinob'aal jo' naq wankeb' aj wi' li k'ilaw nawon (xb'aan naq nayaalo chaq ru li k'ilaw nawon) li ak'il na'leb' re k'anjelak (chan ru xjalb'al ru li wank) jo' wi li junxil naleb'. Chi xjunileb' ha'in yaaleb' re sa' xb'een li tzolok ut chi xjunil ha'in na'ilman chanchan ta wi' li tib'elwa' rik'in wi' naxch'oolani rib' li poyanam, li xch'ool xna'leb' naxkawres rib' sa' xyanq li wank, ut li wank a'in nake'ok malaj natitz'ok naq tento li tzolok. Li tzolok ink'a' truuq naq twanq chi jek'jo u=ru rik'in li xna'leb' naxb'eeres li tenamit.

*Li xk'anjel li b'aanuhemq naxchap chi xjunil li nak'utman chi ru li tzolok, jo' naq wankeb' li aatinob'aal re xtawb'al ru li wank aran nak'utun li xwankilal li aatinob'aal, jo' naq wankeb' aj wi' li k'ilaw nawom (xb'aan naq aran nach'utla chaq li k'ilaw nawom) li ak'il na'leb' re k'anjelak (re xjalb'al ru li wank), li sahil b'aanuhemq (chan ru li k'utb'esink ib') ut li junxil na'leb'.*



Febrero			Marzo	
Eyubo' 26	Ben 27	Ix 28	Tz'ikin 1	Txa'b'in 2
Dom 26	Lun 27	Mar 28	Mier 1	Juev 2
Kixkab' 3	Chinax 4	Kaq 5	Ajau 6	Imox 7
Vier 3	Sao 4	Dom 5	Lun 6	Mar 7
Iq' 8	Watan 9	Kana' 10	Abak 11	Tox 12
Mier 8	Juev 9	Vier 10	Sao 11	Dom 12
Chej 13	Lambat 14	Mulu 15	Elaob' 16	Batz' 17
Lun 13	Mar 14	Mier 15	Juev 16	Vier 17



1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12
13	14	15	16

B. Xna'leb' li chamal ru na'leb'.

Li na'leb' ha'in naxch'olob'o chi chaab'il ut chi junaj ru li ruuchich'och', naq nawan patz'ok chi rix li xwanjik li poyanam sa' ruuchich'och' xkomon li yaal re sa' xb'een li tzolok xb'aan aaq rik'in na'uxk li tawok wankilal.

C. Li xna'leb' li paab'aal.

Nake'x ye resil re li poyanam chan ru xtikla chaq l poyanam ut chan ru naq to'xraqe'q. Li na'leb' ha'in ninqeb' xwankil rochb'een li sikok' chi qajunes qib' ut xtawb'aal li xyaalalil.

Li oxib' chi na'leb' ha'in xkomon li nii nqeb' xwankil nake'yeeman re ut aran wan chaq li xsokel li xyaalalil li wank sa' ruuchich'och (xtawb'al ru malaq xtawb'al xyaalalil li wan sa' ruchich'och'), ha'aneb' li k'a'aq re ru q'axal yaaleb' re sa' li tzolok.

**Xyaalalil wank sa' ruuchi ch'och'**

**Ya'l sa' li ch'ooolej**

**Chi tz'ilb'il rix**

**Chi k'a'uxlanb'il chi us**

**Paab'ank**

Ya'al sa' li ch'ooolej chi tz'ilb'il rix hi k'a'uxlanb'il chius paab'ank ha'an ha'in kaachib' chi na'leb' naqak'utb'esi wi' chan ru naqotaw xyaalalil li wank s' ruuchich'och'.

Li xyaalalil li wank sa' ruuchich'och', naxjach rib' re xtzolb'al rix chi jo'ka'in.

a.- *Li xyaalil i wank sa' ruuchich'och' na'el s' li ch'ooolej:*

Nayeeman aj wi' re yu'aminb'il ha'an jun li k'a'uxl wna sa' qacho'al chapb'il chaq qab'aan rik'in li na'uxman nak'ulman, chi maak'a' xk'a'uxlankil rix chi us, aran natawman rajjal kutan ut aran nake'chal sa' qach'ool li na'leb' re xch'olob'ankil ru.

b.- *Xyaalalil li wank sa' ruuchich'och' chi tz'ilb'il rix:*

Nayeeman re chi jo'ka'in naq li xtawb'al xyaalalil i wank sa' ruuchichoch' kuutunb'il xb'aan li nawan ch'olch)o ru rik'in li yu'amej.

c.- *Xyaalalil li wank chi k'a'uxlanb'il chi us:*

*Li na'leb' ha'in naraj xch'olob'ankil ru chi chab'il, chi k'a'uxlanb'il, numenaq sa' xb'een li ya' na'el sa' li ch'ooolej jo' wi' li tz'ilb'il ilb'il sa' xyanq li yu'amej.*

d.- *Xyaalalil li wank sa' li paab'aal:*

Li na'leb' ha'in k'ub'ku ru rik'in li nake'xchaq'b'e

malaq chan ru nake'xch'olob' sa' xk'ab'a' naq ralalo li qaawa'. Sa' xyanqeb' chi xjunil li najtereb' tenamit nab'eeresiman li na'leb' ha'in naq nake'xtaw junaq na'leb' xkomon li ink'a' nake'xtaw xyaalalil rik'in li xk'a'uxleb'.

Li xyaalalil li wank toja' tqil jo' wi eb' li xninqal ru na'leb' xkomon ha'in xe'patz'man sa' xtiklajik li jun tasal ha'in yaaleb' aj wi' re sa' xb'een li tzolok.

**Kok' yalb'a'ix ut kok' kanjel re tzolok sa' junesal.**

**Yalb'a'ix sa' junesal:**

Arin wan jun tuus chi patz'om li truuq tkanjelaq cho'q aawe ch'oq xkuutunkil laana'leb' chi rix li xtzolman chaq yal xsumenkileb' sa' jalan perel hu malaq sik' ani tpatz'oq aawe.

1. K'aru' xyaalalil li aatin tzole'k.
2. K'aru xyaalil na'el naq naqaye naq li xb'een xnimil xk'anjal li poyanam ha'an li xtz'aqobresinkil rib'.
3. Ch'oplob' xyaalalil k'a'ut naq naqaye naq eb' li poyanam naq nake'yo'la, li xk'uu xch'ool xtib'eleb' moko tz'aqal ta re naq te'kole'q' ab'anan sa' xkab'a' aj wi li na'leb' ha'in nake'tz'aqlok ru chi timil timil naq ak wankeb' chik sa' xyanq li xkomonileb' poyanam.
4. B'ar wankeb' li na'leb' nimeb' xwankil li yaaleb' re sa' xb'een li tzolok.

5. Ch'olob' chan ru naq li b'aanuhem yaal re sa' xb'een litzolok.

6. Ch'olob'a chan runaq li na'leb' chi rix li k'auxlak chi cham yaal re sa' xb'een li tzolok.

7. Ch'olob' chan ru naq li paab'al yaal re sa' xb'een li ruuchich'och'.

8. K'aru xyaalalil cho'q qe li xyaalalil li wank sa' ruuchichoch'.

9. K'aru li xyaalalil li wank sa' ruuchich'och' na'el sa' li ch'oolej.

10. K'aru xyaalalil li wank sa' ruuchich'och' na'el sa' li tz'ilok ix.

11. K'aru xyaalalil li wank sa' ruuchich'och' naq nawan xk'a'uxlankil ru chi cham.

12. K'aru xyaalalil li wank sa' ruuchich'och' naq nawan xk'a'uxlankil rik'in xna'leb' naxb'eeresi li paab'aal.

### **Kok' k'anjel:**

1. Chutlan rochb'eeneb' laawech aj tzolonelil ut yalomaq xch'olob'ankil xyaalalil k'aru li tzole'k. Patz'omaq reheb' laj tzolonel k'aru xyaalalil cho'q reheb' li aatin ha'in ut yalomaq xsikb'al k'aru naxtaw wi' rib' leena'leb' ut k'aru ink'a' naxk'ul rib' rik'in li xch'olob'ankil xqab'aanu sa' li tasal hu ha'in.

2. Ch'utlan rik'ineb' aawech ralch'och'il ut ch'olob'omaq b'ar wankeb' li na'leb' li naxb'eeres li b'aanuhemq, li naxb'eeres li k'a'uxlak chi cham ut li naxb'eeres li paab'al li nab'eeresiman sa' leeyanq. Yalomaq xsik'b'al chan ru naq li na'leb' ha'in nak'eeman xwankil malaq te' k'eeman raj xwankil re naq aran tkuutu rib' jun paayaq li tzolok.

3. Yal xch'olob'ankil rochb'eeneb' laawech aj tzolonelil chan ru xyaalalil li wank sa' ruuchich'och' nake'x b'eeresi sa' xyanq leekomon aj ralchoch'il sa' li na'leb' naq na'el s'a li ch'oolej, chi tz'ilb'il rix, chi k'a'uxlanb'il chi cham ut chi k'a'uxlanb'il rik'in paab'al sik'omaq ma nake'k'eeman xwankil sa' li tzolok nake'xk'ul chaq li kok'al eekomoneb' aj ralch'och'.

## Xwaqxaq xtasalil

### Li na'leb' nachiq'ok re li tzolok (xkab')

#### Rajom:

At raarokil tzolom, naq taachoy xtzolb'al xsa' li jun tasal ha'in naqayo'ooni naq kawaq aach'ool chi xb'aanunkil li k'anjal ha'in:

1. Xlusub'ankileb' li na'leb' yaaleb' re sa' li tzolok xkomon li kachin xwankilaleb' ut k'aru li xk'anjeleb' nake'xb'aana chi ru li tzolok.
2. Xyeeb'al laak'a'uxl chi rix chan ru naq li xna'leb' li awa'b'ejink sa' li qatenamit Waatemaal chalen yo chi tenq'ank chi xtzolb'aleb' li ralal xk'ajol li tenemit.

*Ak qe sa' qayo'lajik naq laa'oli poyanam naxk'ul qu li jonomink wi chi jo'ka'an tqataw ru komonil naq wanko sa' ruuchich'och' ut tento tqak'uub' qib' sa' li komonil re naq tooruuq chi wank sa' usilal ut li xna'leb' naxb'eeres li tzoleb'aal ha'an jun reetalil chan ru naq nawan li jolomink sa' xyanq li tenamit.*

Chi ru li tasal toja' tqil xootzolok chi rix li xninqal na'leb' yaaleb' re sa' li tzolok (li b'aanuhemq li na'leb'ak chi cham ut li paab'aal). Chi ru chik li jun tasal ha'in yooqo aj wi' chi aatinak chi rix li na'leb' ha'in ab'an tqatz'il rix chi us li na'leb' yaaleb' re sa' li tzolok ab'an naawa'eb' xkomon li ninqeb' xwankil (xna'leb'il li tiikilal ch'oolej li jolomink ut li b'ihomal).

#### A. Naleb' kok'xwankil.

Wankeb' chik jun siir li na'leb' maawa'eb' xkomon li kaw nake'chiq'ok jo'eb' li ninqeb' xwankil, tento aj wi' xnawb'aleb' ru xb'aan naq yaaleb' aj wi re su' xb'een li tzolok.

##### 1. Xna'leb'il li tiikilal:

Ha'ineb' li nake'xye, jo' sa' junesal jo' sa' komonil k'aru li na'leb' us malaq ink'a' us naxb'aanu li poyanam sa' xyanq junaq li komonil.

Ha'an ha'in li k'a'uxl nayeeman chi rix li wank sa' li komonil jo' sa' junesal. Toj a yaal aj wi' reheb' Li xninqal ru na'leb' xqapatz'eb' chaq (li b'aanuhemq li na'leb'ak chi cham ut li paab'al), jo' aj wi' naq naxchiq'eb'. Li xchaab'ilal rusilat li ch'oolej<sup>(7)</sup> ha'an ha'aneb' chi xjunil li k'aru wan sa' xch'ool li poyanam li nak'utb'esin reheb' li b'e re naq te'xtaw li wakliik chi tz'aqal re ru. Jo' naq laa'o naqeeek'a sa' qach'oal k'aru li us ut naqanaw naq tento naq tqab'eeresi malaq xb'aanunkil sa' li junjunq qak'anjal ab'an, wi' naqajal li qab'e li xk'a'uxlankil li

xb'aanunkil li us, nasach ut aran nawakli chaq li maa'usilal jo' xtaql li qach'ool, jo' aj wi' naq ch'olch'o naq li qapoyanamil tk'ul li raaxiik'.

Li chaab'ilal toja' yaal aj wi' naq wan li xna'leb'il li tiikilal tnav xsumenkil junaq li usilal malaq junaq li ma'usilal toja' yaal aj wi' re (ayaal re k'aru xyaalalil li poyanam wan sa' qach'ool). A yaal re chan ru naq naqab'eeres li tiikilal, jo'ka'an aj wi' naq' tqileb' ut xb'aanunkileb' li usilal ut ha'ineb' xjunes sut sa' ruuchich'och' li xwankilaleb' (q'axal nim wi' chik chi jo'ka'in naq li qana'leb' natawman chaq sa' li paab'aal).

Sa' xk'a'uxl qaawa' "Max Schelers" maak'a' junaq na'leb' najayaliman xjunes ta chaab'il malaq yib' ru. Li us malaq ink'a' us ha'am li ch'ooolej li ch'ooolej xjunes moko narisita chaq li usilal malaq' li maa'usilal re li tikilal, naxyalaxi b'an ru rik'in li xninqal na'leb' narataw malaq naxtaaqi rix naxjuntaq'eti rik'in li k'aaq ru na'leb'il uuchin ch'eq re xtawb'al.

Jo' naxye aj wi' li qaawa'chin ha'in, li xtiikilal li ch'olej ink'a' naru nach'olob'aman jo' aj wi' naq ink'a' truuq xch'olob'ankil xyaalalil chi xjunil li xninqal ru na'leb' nayo'ooniman, arin ut nachal tz'aqal li xkuut: nake'k'utun naq nawan xb'aanunkil jalan chik usilal li wechin xb'aanunkil, jo' qayehaq naq li poyanam na'ok xb'eeresinkil chi xtaql xch'ool li xninqal ru usilal, cho'q re xjunxaqalil jo' re li xmusiq' ut wchx li xninqal ru na'leb' ha'in laq'lookeb' nake'b'eek rik'in xyaalalil li b'aanunk usilal malaq li maausilal. Li xninqal ru na'leb' moko xkomon ta li naxjayali xtawb'al li ch'ooolej: maawa' junaq k'a'aq re ru wanta xtz'aq yal k'auxleb' chi tz'aqal re ru.

*Li ch'ooolej xjunes moko narisi ta chaq li usilal malaq li maa'usilal re li tiikilal, naxyalaxi b'an ru ruk'in li xninqal na'leb' narataw ru malaq naxtaaqi rix.*

Cho'q re qaawa' "Scheler", chi xjunil li xna'leb'il li tiikilal ha'an jun li na'leb' li naxk'am b'ayaq li rahok malaq ri xik'ilok. Sa xk'ab'a' li ani nanumta sa xyang li kiib'chi na'leb' ha'in na'el sa' li qach'ool, jo'kan aj wi' naq tk'ub'laaq chi qu sa' qachoor li xninqal usilal jo' sa' qach'ool jo' sa' xb'eeneb' li komonil.

Li rahok yal na'el sa li ch'ooolej maak'a' naxyo'ooni rik'in. Maak'a' li rahok sa' xk'ab'a' xb'aanunkil li usilal naq a' li usilal raj li nayo'ooniman chi rix, li rahok ha'on aj wi' li rahok li naxtaaq rix, li xwinql.

Naq natz'ane' sa' xb'een junaq k'a'aq ru sa' xk'a'b'a' li xhchab'ilal ru ut naq aran tk'utunq li rusilal aran nakutano' chi xjunil li rusilal li k'a'aq ru ha'an, naxkutanob'resi li xchaab'ial rusilal.

## 2. Li na'leb' chi rix li jolomink:

Li na'leb' ha'in naxpatz' chan ru naq naq wan li jolomink tenamit. Li junjunq chi tenamit k'ub'k'u ru, naxsik' chan ru naq twanq junelik ut jo'kan naq naxsik' chan ru xk'uub'ankil ut xb'eeresinkil li tzolok.

Ak qe sa' qayo'iajik naq laa'o li poyanam naxk'ul qu li jolomink, wi chi jo'ka'an tqataw ru xyaalalil naq komonil naq wanko sa' ruuchich'och' ut tento tqak'uub'qib' sa' li komonil re naq tooruq chi wank sa' usilal, ut li xna'leb' naxb'eeres li tzoleb'aal ha'an jun reetalil chan ru naq nawan li jolomink sa' xyang li tenamit.

Nim tzaqal xyaadalalil, sa' xyanq li tzolak, li na'leb' nachal chaq sa' xyanqeb' li nake' jolomink tenamit xb'aan naq sa' xk'ab'a' li na'leb' na'el chaq aran nak'eeman chi k'anjelak chi xjunil li xna'leb' li tzoleb'aal xaqab'anb'il chi ru chaq'rab'.

Arin natawman xyaadalalil li xnimal ru xk'anjeleb' li nake'jolomink re li tzolok, re naq te'xsik' xyaadalalil chixjunil li ch'a'ajkilal natawman chi rix li tzolok sa' li xteepalil li qatenamit.



Eb' li xningal xb'ehil li tzolok chalenaqeb' sa' xyanq li xchamal xna'leb' il li tzolok ut ha'in chaq isinb' il sa' xyanq jun paayaq ru chi yu'amej. Malaq truuq tqaye naq re naq te'xtaw xjayal li xningal xb'ehil li tzolok toj aajel aj wi' ru naq sik'bilaqeb' ru sa' xyanq jun paayaq ruchi yu'amej ak ch'olch'ooq ru, li tento xk'ul rib' rik'in li wank, jo' naq wanko laa'o aj k'iila paayo chi tenamit ut aj k'iila aatinob'aalo naq wanko s'a li qateepalil. K'a'aq chik ru chi paayil ru yu'amej, eetz'unb'il malaq sik'b'il xyaa yal, yal tchalaq chi xpo'b'al ru li xchaab'ilal ru li tzolok.

Ak qe sa' qayo'lajik, naq laa'o li poyanam naxk'ul qu li jolomink, wi chi jo'ka'an tqataw ru naq komon qib' naq wanko sa' ruuchich'och' ut tento tqak'uub' qib' sa' li komonil re naq tooruuq chi wank sa' usilal ut li xna'leb' naxb'eeres li tzoleb'aal ha'an jun reetalil chan ru na'uxk li jolomink sa' xyanq li tenamit.

### 3. Xna'leb'il li sik'ok tumin:

Ha'in naxpatz char ru naq jachjookeb' ru li tenamit sa' xk'ab'a' xb'ihomaleb' malaq xneb'a'ileb', naru nakexk'e rib' cho'q jun na'leb' xkomon li jwal nim xwankil xb'aan naq li tumin ut li xch'eeb'al chi us chi chaab'il q'axal na'ajman ru re naq tb'eeq li tzolok.

Li xtumin li tenamit ha'an tz'aqal roqechal k'ojk'o wi' li xb'eeresinkil li tzolok. Wi b'ab'ay aj wi li xtuiminal li tzolok nak'eeman, jo' sa' qayang laa'o aj Watemaal tk'utunq chi us naq ink'a' k'ihaqeb' laj tzolonel te'k'eemanq xk'anjel jo' aj wi' naq ink'a' twanq xyiib'ankileb' li tzoleb'aal ut naxchiq'eb' aj wi' li na'leb' jo' li k'a' ru reheb' ut li tasal hu reheb' li kok'al.

Jo'kan aj wi', wi tqak'e reetal jo'kihal tz'aqal nachiq'ok li tumin naru naqil naq li neb'a'il tz'aatz'ookeb' wi' li xk'ihaleb' ti qasqitz'in naxram chi us li xtzolb'aleb' li kok'al xb'eenwa' xb'aa'n naq eb' li kok'al moko tz'aqaleb' ta k'a'ru reheb' re naq te'xchoolani li xk'iijikeb' chi chaab'il ut xcab, xb'aan naq ha'aneb' jun chi tenq'ank chi sik'ok tumin re naq teewa'aq li riitzineb' ut aran na'oso' aj wi' li xtzolb'aleb'. Yal re xraqb'al li jun tasal ha'in, naru tqaye naq li k'ilpaay chi na'leb' ha'in, li b'aanuhemq li xchamal na'leb'ak, li paab'aal, li tiikilal ut li jolomink, nak'uub'an ut naxk'e xwankilal li chan ru naq tqab'eeresi qib' sa' li wanjik. Nak'utun sa' xk'ab'a' li xchiq'b'aleb' ri'b' ut chi ch'olch'o sa' xyanq li na'uxk nak'ulman sa' xyanq li tenamit, chi junqalil jo'wi' chalen chaq xyo'lajik li tenamit. Li xna'aj li poyanam jo' jun k'a'aq re ru wan xyu'an ut ch'olch'o xna'aj sa' xyanq li na'leb' ha'in naxtaw xna'aj li tzolok. Li tzolok ut li yu'am chalen chaq kiib' naq nake'b'eek chilaq'lo ab'an maajunwa' nake'xjunaji rib', ab'an tento naq te'x k'ul rib' re naq te'xk'ojob' sa' xna'aj li poyanam.

**Kok' yalb'a'ix ut kok' k'anjel re tzolok sa' junesal.**

**Yalb'a'ix sa' junesal.**

1. K'a'ruheb' li xna'leb'il li tiikilal.
2. Chan ru naq li xna'leb'li ch'ooolej nake'oken sa' li tzolok.
3. K'a'ruheb' li xna'leb'il ti jolomink.

4. K'aru xyaalalil naq naqaye naq laa'o li poyanan ak qe naq naxk'ul qu li jolomink.

5. Chan ru naq li xna'leb' li awa'b'ejilal naxchiq' li tzolok.

6. K'aruheb' li xna'leb'il li sik'ok tumin.

7. Chan ru naq li b'ihomal malaq li neb'a'il naxchiq' li tzolok.

### **Kok' k'anjel:**

1. Ch'utub' aawib' rochb'eeneb' laawech aj tzolonelil ut yalomaq xch'olobankil chan ru naq leekomon tenamit naxk'e reetal li xna'leb' li ch'ooolej malaq li qatib'al k'a'ru li usilal ut k'aru li maa'usilal cho'q reheb' ut k'a'ut naq jo'kan cho'q reheb'. Jo'kan aj wi' yalomaq xch'olob'ankil chan ru naq li tzolok yo anaqwan naxb'eeresi malaq naxnumsi li xna'leb' li ch'ooolej malaq li tije'k.

2. Ch'olob'ahomaq rochb'een laakomoneb' chi tzolok chan ru naq li xk'ub'al li awa'b'ejilal yo chaq xsumenkil chan raj ru li tzolok naraj li tenamit. Ilomaq xsa' li xnimai ruhil chaq'rab' li qatenamit, jo' wi' li xchaq'rab'il li tzolokk ut ch'olob'ahomaq ma' li na'leb' tz'lib'anb'ileb' aran tz'aqal naxjayali li chan ru naraj naq ttzole'q li tenamit.

3. Ch'olob' chan ru nake'xq'ax li kutan junjunk aawech tenamituleb' ut yal xch'olob'ankil jo'kihal naxchiq' li tumin re naq ink'a' tch'oolaaq li tzolok.

Jo'ka'an aj wi' patz' chaq reetalil li xsachomq li qatenamit ut taak'e reetal jo'nimal li tumin kanab'anb'il cho'q re li tzolok ut juntaq'eeti rik'in li xk'ihal li tumin kanab'anb'il cho'q re xb'aanunkil k'a'aq chik ru.

<sup>(7)</sup> Max Scheler y la ética cristiana. Madrid: BAC, 1982.

## Xb'ele xtasalil Xk'ub'lajik ru li tzolok

**Rajom:**

At-raarokol tzolom, naq taachoy xtzolb'al xsa' li jun tasal ha'in, naqayo'ooni naq kawaq laach'ool chi xb'aanunkil li k'anjel ha'in:

1. Xch'olob'ankil k'aru xyaalalil na'el li xk'ub'laal li tzolok.
2. Xch'olob'ankil b'ar nachalje'li xninqal na'leb' naxtaaqi rix li tzolok.
3. Xch'utub'ankil ru li na'leb' chi rix k'aru xyaalalil li xtuslal li xchaqrab'il li tenamit ut chan ru naq naxchiq' li tzolok.
4. Xk'utb'esinkil junqaq na'leb' nak'ulje' xkomon li nayeeman re: xsutam malaq ru xwanjik li tenamit.
5. Xnawb'aleb' xna'leb' li k'ilamolam ch rix li tzolok ut li xk'anjel nake'xb'aana sa' xyanq li tenamit.
6. Xtusub'ankileb' jo' chan ru xninqal xwankilaleb<sup>(64)</sup> li na'le'b nake'xb'eeresi li junjunq chi molam chi rix li tzolik, a yaal jo'k'ihal nake'chiq'ok ut li xwankilaleb'.

Sa' li xteepalil qatenamit, li chaqrab' k'ajo' naxtenq'aheb' ka'aj wi'eb' laj kaxlanchi', ut toja' elk re junmay chihab' anaqwan naq kitikla xch'oolaninkil chi us junqaq k'anjel chirix li tzolok sa' ka' paay ru aatin re xsumenkil li yookeb' xtitzb'al laj ralchoch' ralaleb' xk'ajol aj maay.

Chi ruhatq li tasal xqileb' chaq, xqatzol rix li k'a'aq ru na'leb'il ning xwankil ut li kok' xwankil li yaaleb' re sa' li tzolok (li b'aanuhemq, li na'leb'ak chi cham, li paab'aal, li tiikilal, li jolomink ut li sikok ib'). Chi ru li jun tasal ha'in tqatzol chan ru naq k'ub'k'u ru li xraqalil li tzolok ut chan ru naq li xmolamileb' li tzolok wan na'leb' junnaqik ru nake'xb'eeresi.

Sa' xyanq li xch'uululat li tije'k xqapatz' chaq chi ru li jun tasal toja' xnume'q na'el chaq li xninqal ru na'leb' xkomon li tb'eeresimanaq sa' li wanjik sa' xyanq li tenemit ut li xb'aanuhem.

### Xk'ub'laal li tzolok

+

**K'a'aq ru chi na'leb'il yaal re  
(b'aanuhemq, chamal na'leb' ut wchx)**

▽

**Xninqal ru na'leb' naxtaaqi li tzolok.**

Li k'a'aq re ru na'leb' yaaleb' re (li b'aanuhemq li chamal na'leb' li paab'aal li tiikilal, li jolomink ut li sik'ok ib') ha'aneb' li yaaleb' re ut nake'taqlan chi xk'uub'ankil ru li tzolok ab'anam li tzolok sa' tzoleb'aal ut li tzolok chi

cha'cha'lenb'il ru, ch'olch'ooq ru sa' xb'een, xkomon xk'anjel li xkawresinkileb' li poyanam re naq te'okenq sa' xyomq li tenamit, li xwaqlesinkil ut i xb'eeresinkileb' chalen, li xchaq'rab'il li tije'k ut li xsikb'al xyaalalil chan raj ru naq te'tz'aqloq li xyu'ameb' li poyanam.

*Tqataw ru naq li xk'ub'lal li tzolok. Ha'on chi xjunil li k'anjel jo' li naleb' nach'ikman sa' xch'ool li poyanam rik'in wi' truuq xtawb'al li k'aru naxyo'oon sa' xyu'am.*

Rik'in li naleb' ha'in li xk'ub'lal li tzolok, chi ch'olecho ut chi cha'cha'lenb'il ru, naxtaaqi k'ilpaay ru china'leb' ha'in:

#### A. Li xtuslaal xchaq'rab'il li tenamit.

Li xyaalalil naq tusturu li chaq'rab' a yaal re chan runaq k'ub'k'u ru litenamit li xk'anjel ha'an re xnatb'al malaq re xwaklesinkil li tzolok ut naxchiq' chi ch'olch'oru jo' wi' i ink'a' ch'olech'o ru. Malaq jo' naq wan li tzolok chi ch'olecho ru k'eeb'il xb'aan li chaq'rab', yal xk'eeb'al jun reetalil, ha'an ak ch'olch'oru li chaq'rab' nab'eeresin re sa' xk'ab'a' naq ttz'aqloq ru li k'aru najayaliman. Sa' li xteempalil li qatenamit li chaq'rab' q'axal naxtenq'aheb' ka'aj wi' eb' laj kaxlan chi' ut toja' elk re jun may chihab' anaqwan, naq kitikla xch'oolaninkil chi us junqaq k'anjel chi rix li tzolok sa' ka'paay ru aatin re xsumenkil li yookeb' xtitz'b'al laj ralch'och', ralaleb' xk'ajol aj maay jun chikan li xtusulal xchaq'rab'il li tenamit nake'ok aj wi' wankilal sa' xyanq li xteera mil li tzolok, jo' naq junaq poyanam tk'e xch'ool chi xk'ulb'al reetalil xq'axb'al ru jun raqalaq li xtzolb'al sa' xk'ab'a' naq t-usaaq li xtojb'al malaq re xterq'usinkil xteram li xtzolb'al. Jo'kan b'i utan, wi' tqak'e

sa' ajl naq chi xjunil li tenamit ramro xb'aan li xtusulal xchaq'rab'il li tenamit tqak'e reetal naq li xk'anjal li junjunq chi molam ajtz'olonel (li junkab'lal, junaq molan malaq, tzoleb'aal) nawan xb'aanunkil li xk'anjal tz'aqal, sa' xyanq li xtusulal xchaq'rab'il li tenamit. Jo'ka'an naq aajel ru naq li xtusulal xchaq'rab'il li tenamit k'ub'k'uunq ru rik'in li xningal ru na'leb' naxjayali li tzolok.

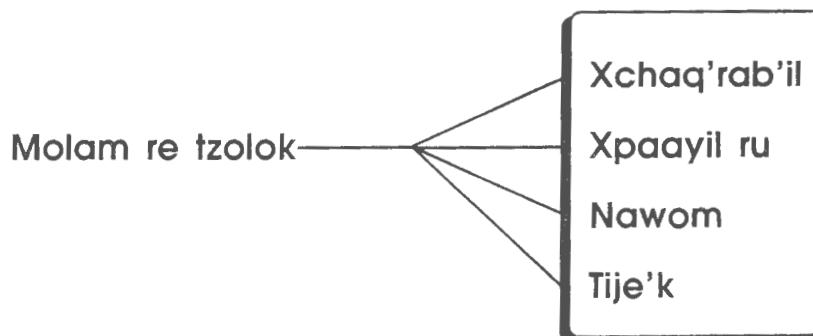
B. Li xsutam malaq li xwanjik li tenamtit.

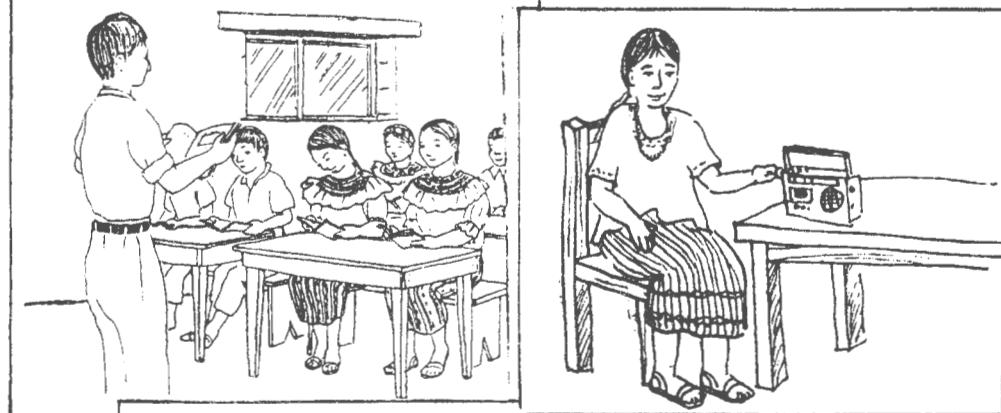
Ha'an li jo'kihal nachiq'ok chaq li tenamit ut sa' xk'ab'a' nakawu xch'ooleb' li junjunq chi komon ut ak ch'olch'o chan ru xnaleb'eb' naq te'wanq li junjunq. A' tz'aqal li xwanjik li tenamit (mare chan naq li elq'ak, li tuqtuukilal wank, li kawil chaq'rab', ut wchx). Li jun paay chi na'leb' ha'in naxb'aanu xk'anjal sa' li tzolok chi ch'olch'o ru jo' sa' li cha'cha'lenb'il, ut nake'xkanab' reetalil li na'leb' nanumta sa' xyanq li tenamit na'uxman, jo' naq wan, li tije'k sa' li junkab'lal. ut li tzolok sa' eb' li tzoleb'aal na'ux sa' xyanq jun tenamit tz'aqtzo sa' junaq xnimbal yalok, jo'kan aj wi', li neb'alil sa' junaq tenamit tchiq' aj wi' li na'leb' chan ru tb'eeresimanq li tzolok. Li tenamit ha'an b'ar wi' truuq junaq cha'ajkilal sa' xyanq li tenamit jo' naq ink'a' chik te'xpaa'b' li chaq'rab' malaq te'xpo' xch'ool jo' li yalok sa' xk'ab'a' naq ink'a' ch'oolaninb'il leb' chi junnaqik ru li ralal xk'ajoleb'.

C. Li xmolamileb' li tzolok.

Ha'aneb' li ch'uut li nake'xb'aanu xk'anjal chi tiik sa'li tzolok. Wankeb' xkomon li ch'olch'ookeb' ru xk'anjal ch'iru chaq'rab' (jo' naq wan junaq xtsoleb'aal kok'al, junaq saajil tzoleb'aal, junaq xnimbal ruhil tzoleb'aal ut wchx), malaq li ink'a' ch'olch'ookeb' ru (jo' naq wan li

junkab'lal eb' li kil paay chi puktasib'aal esilal, jun ch'uutaq li komonil ut wchx). K'ub'k'uukeb' ru re naq te'xk'anjela' li tzolok. Ha'aneb' jun chi ru li xtuslal xchaqrab'il li tenamit, naraj naxye naq na'nookeb' ru xb'aan li chaqrab' jo' jun chuut wan sa' chaq'rab' malaq junqaq molam sa' xk'ab'a' naq nake'tz'aqon sa'xyanq jun chi tenamit ch'olch'o ru xna'leb' ut jo' aj wi' naq ramrookeb' xb'aan li xchaq'rab'il, ut li na'leb' tz'aatzookeb' li tenamit. Relik chi yaal naq maak'a' truuq t-isimanq rub'el chi xjunil li naxchiq' li xna'leb' jun chi tenamit. Li jun raqal chi na'leb' MOLAM RE TZOLOK xk'ab'a' (ch'uut malaq molam), nak'utun sa' xkab'a' li xningal ruhil xna'leb' ha'in:





### **1. Xchaq'rab'il:**

Naxyal xq'e chi xtib'a'leb' li komon poyanam re naq te'xpaab' chan ru li wank nake'xb'eeresi ut naxch'olob' aj wi' chan ru xb'eeresinkil li tzolok. Ak re naq chi xjunil li xwanjik junaq tenamit ramro sa' jun paayaq chi chaq'rab' li naxye jo'imal jo'ch'inal truuq tb'aanumanq re junaq k'anjeljo' li naqapatz' arin, ha'an li tzolok. Li tzolok, chi ch'olch'o malaq chi cha'chalenb'il nawan xb'aanunkil rik'im li chaq'rab' ut li na'leb' na'el sa' li ch'oolej.

### **2. Xpaayil ru:**

Li molam re k'utuk nake'xxaqab' k'ilaa paay ru chi yu'amej xkomon li nake'hok chi tzolok rik'im xb'aanunkil li reetz'unkileb'. Li junjunq paayil ru xb'eeresinkil li na'leb' chan ru naq k'ub'k'u ru li xpaayil ru xaqab'anbil xb'aaneb' li te'namit te'ajoq re. Li jun paay ru chi yu'amej, ha'in k'ub'k'u ru xb'aan chi xjunil li rusilal xchaab'ilal xkomon li na'atawaman ut wan xyaalalil re reetz'unkileb'.

Li junjunq ch'uut chi tenamit ch'olch'o chi ru li xpaayil ru xyu'am. Moko ka'aj ta wi' truuq xxaqab'ankil jun paayaq ru yu'ameb' b'ar wi' tk'utunq chi xjunil li usilal chab'ilal naxyo'ooni li jun raqal chi tenamit, nawan b'an aj wi' xk'ulub'ankil ut xkuyb'al xb'eeresinkil li na'leb' nake'xb'eeresi li jalaniil paay ru chi yu'amej.

### **3. Nawom:**

Eb' li xmolam li tzolok nake'xq'axtasi naab'al li nawom (ut naxchap chi xjunil li b'aanuhomej). Li xmolam li tzolok li ch'olch'ookeb' ru jo' wi' li cha'cha'lenb'ileb' ru xk'anjel aj ch'utub'aneleb' nawom ha'an xyaalalil naq

sa' xk'a'b'aleb' li molam ha'in naq yo chaq chi xb'eeresinkil chixjunil li b'aanuhomej chalen kutan jo' naq yo chi tub'laak xchaab'ilal chalen kutan aj wi'. Li nake'xtaaqi raj rix li junjunq chi molam aj tzolonel ha'an raj li xkolb'al rix xb'eenwa, chi xjunil li ka'aq re ru nak'utb'esiman wi' li b'aanuhemq (xb'eenwa nake'xtikib' raj rik'im li aatinob'aal), ut jun chik. Xk'ub'esinkil aj wi' li na'leb' nachal sa' jalani tenamit ruchi ch'och' re naq toownaq raj sa' komonil rik'in li ruuchich'och'.

#### 4. Tije'k:

Eb' lik'ila molam re tzolok nake'xk'e xteramil lik'ehol wankilal jo' chan ru nake'reek'a' naq wan li xyu'am li nenamit (nawan reek'ankil li wank). Jo'kan naq sa' li junkab'al junjunq, nake'xk'e chi xnaw li ch'ina'al malaq li xyaalalil k'aru li yaal, k'aru li k'ehok ch'ool, ut wchx. Li xk'o'uxlankil li tije'k chi jo'ka'in xkomon xk'anjeleb' nake'xb'aanu li k'ila molam re tzolok re naq twan reetz'unkileb'. Sa' junaq tzoleb'aal, nak'eeman reetal naq li xkeeb'al xteramil malaq xwankilal li tije'k nawan xnimankileb' ru ut nawan xk'utb'al chi tustu, ab'an, ut us xk'eeb'al reetal naq chi xjunil li na'leb' ha'in xkomon li nawan xtzolb'al sa' li jun kab'lal. Q'axal us xk'eeb'aleb' xwnakil li tije'k, re naq chi jo'ka'in tkuutu chi us litzolok.

Jo' xqaye chaq, eb'li molan re tzolok moko ka'aj ta wi' wankeb' sa' li tzoleb'aal nawan aj wi' sa' li junka'blal ut sa' li komonil. Li kaahib' chi na'leb' toja' tqil nak'utb'esin ruheb', ab'an jalan tz'aqaleb' ru li molan re tzolok. Wankeb' sa' chaq'rab' chi ruheb' li nake'xb'aanu xk'anjeleb' chi cha'cha'lenb'il, ha'in xkomon li na'leb' tqatz'ileb' ix chi us chi ruheb' li tasal chalkeb' re.

**Kok' yalb'a'ix ut kok' k'anjel re tzolok sa' junesal.**

**Yalb'a'ix sa' junesal.**

Arin wan jun tuus chipatz'om rik'in wi' tatruuq xkuutinkil ru laana'leb' chi rix li xtzolman chaq. Yal xsumenkileb' sa' jalan perel hu malaq sik' ani tpatz'oq aawe.

1. K'aru xyaalali li aaitn xk'ub'laal li tzolok.
2. K'a' ru naq wan li xtuslal xchaq'rab'il tenamit.
3. K'a' ru naq wan li na'uxman malaq li xch'ool xna'leb' li tenamit.
4. K'a'ruheb'li molam re tzolok.
5. K'a'ruheb'naq wan li xchaq'rab'ileb', xpaayil rut'tije'k ut linawom lichan ruk'ub'k'uukeb' rulimolam re tzolok.
6. K'a'ut naq naqaye naq eb' li molam re tzolok mokok'a'aj ta wi' sa' tzoleb'aal wan ruuchil, wankeb' b'an aj wi' sa' li junkab'lal ut sa' li komonil.

**Kok' k'anjel:**

1. Sa' komonil rochb'een eb' laawech aj tzolonelil, yal xch'olob'ankil chan ru naq lixk'ub'lal li tzolok taqlanb'il xk'anjel xb'aan li xtuslalxchaq'rab'il tenamit. Sik'eb' li chaq'rab' wankeb' sa' li xnimal ruhil chaq'rab' li qatenamit chi rix li tzolok, jo'kan aj wi' patz'on re laj jolominel re li

tzoleb'aal b'ar wi wankat chi tzolok ut patz' re k'aru chi raqalil chaq'rab' naxchap wi' xk'anjal li tzoleb'aal.

2. Tz'il rix rochb'eeneb' laakomon chan ru naq li xch'ool xna'leb' li tenamit naxb'eeresi anaqwan, nuxchiq'eb' li k'ila na'leb' chi rix li tzolok, k'aru' chan ru, k'a'ut ut yal xsik'b'al xyaalalil chan raj ru xramb'al li xyib'al ru teetaw sa' li xtz'ilb'al li xch'ool xna'leb' naxb'eeresi li tenamit.

3. Sa' li tzoleb'aal malaq yal aajunes sik' ru junaq atzoleb'aal re xtz'ilb'al rix, sik' jun kab'lalaqeb' (truuq naq laawe taachap) jun ch'uutaq (jo' naq wan li tenamit naq k'ub'k'u ru sa' kok' k'aleb'aal) jun molam re tenq'aj ib' sa' komonil jun (kooperatiib') ch'uutaqeb' aj b'atz'unel ut wchx). Ut junaq li puktasib'aal esilal toja' naq taatz'il rix ut taayal xtawb'al wi nake'xb'eeres li xchaq'rab'ileb', xpaayileb' ru, nawomut li tije'k (ha'am k'ub'k'uukeb' wi' ru li xmolamileb' re tzolok), juntaq'eetiheb'ru ut ye k'aru junnaqik ru ut k'a ru nake'jala wi' ru.

### **Yalb'a'ix re jultikank (rox).**

lleb' ut k'eheb' reetal chi us li junjunq chi aatin malaq xch'olob'ankil wan sa' li hu toja' naq taatz'aqb'resiheb' ru li na'leb' yaal nayeeman arin.

### **Xb'een k'anjal:**

K'e reetal chi us li xch'olob'ankil li na'leb' wan sa' li eetalil toja' naq taak'a'uxlaheb' chi us li junjunq chi aatin nak'eeman aawe. Tz'aqob'res ru rik'in i aatin naxk'ul rib' rik'in laak'a'uxl laa'at.

**Xk'ub'laal li tzolok**

+

**Naleb' chi rix (b'aanuhemq,  
xchamal ru na'leb' ut wchx)**



**Xninqal ru na'leb' li tzolok**

1. Chi xjunil li k'anjal ut li chiq'ok naxb'aanu li tenamit sa' xb'een li junjung chi poyanam, ab'an li naxb'aanu sa' xb'eeneb' li toj saajeb' tento naq q'axal xkomonaq li xna'leb' li tenamit re naq.
  
- ( ) a) Xk'uub'ankil ru li xk'ub'lal li tzolok re xtenq'ankileb' rib' sa' kiib'al.  
 b) Twang li tzolok chi tz'aqal re ru, jo' chan xk'ulub' ruli xna'leb' li tzolok chi numtajenaq xchaab'ilal ru.  
 c) Re naq li xningal ru na'leb' li tzolok te'xk'uub' ru li xna'leb' li tzolok chi numtajenaq xchaab'ilal ru.  
 d) Xjorb'al xna'leb' li poyanam re naq ttaw li xnimbal xyaalalil li wank cho'q re ut li naxyo'ooni li tenamit.
  
2. K'ilal na'leb' nachiq'ok re li tzolok jo' wi' jalang jalang ru. Sa' xyang li naxb'eeres li na'leb'ak chi cham wankeb' litiikilal, ha'aneb' a'in:  
  
 ( ) e) Li k'a'aq re ru na'alan sa' qqach'oal yal chi jo'ka'an.  
 Ut ak re re wi' li poyanam junjung.

- f) Xch'olob'ankil li xyaalalil wankill li k'amok ib' sa' komonil jo' sa' junesal.
- g) Xch'olob'ankil nab'aanuman chan ru naq k'ub'k'u ru li sik'ok ib' sa' li tenamit.
- h) Li na'leb' nakaana wi' li k'amok ib' sa' komonil chi tzaqal ut chi ch'olch'o ru, jo' wi' sa' junesal ut jo' wi chalen chaq xyo'lajik li tenamit.

3. K'ut sa' li jun raqal ha'in li naleb' li maawa' xkomon xna'leb' li b'aanuhemq;

- ( ) i) Li ak'il na'leb'  
 j) li sahil b'aanuhemq  
 k) li aatinob'aal  
 l) li ru li ch'ookej

### **Xkab' na'leb':**

Il chi us li reetalil li k'anjel chalk re toja' naq taatz'aqob'resiheb' li aatin elenaqeb' aran ab'an taab'ano jo' chan ru ak ch'olch'o chaawu.

Xyaalalil li wank.

Yal sa' ch'ookej tz'ilb'il rix na'leb'anb'il chi us paab'aal Ha'aneb' ha'in li kaahib' raqal chi na'leb' naqataw wi' ru li xyaalalil i wank sa' ruuchich'och'.

4. Li naqayu'ami rajlal naxtz'aqob'res qu malaq nakooxtiikisi chi xchoolob'ankil li wank jo' chan ru naqataw ru. Wan naq ink'a' ka'uxlanb'ileb' chi us. Li chan ru xch'olob'ankil li wank sa' ruuchich'och' chi jo'ka'in nayeeman re:

- ( ) m) Xyaalalil li wank sa' paab'aal.  
 n) Xyaalalil li wank chi na'leb'anb'il chi cham.  
 ñ) Xyaalalil li wan elenaq yal sa' ch'oolej.  
 o) Xyaalalil li wan yal sachb'ach'oolejil.

5. Ha'an k'aru li naqak'a'uxla chirix li wank sa'  
 ruuchich'och' li chan ru ut li xch'olob'ankil naqab'aanu':

- ( ) p) Xyaalalil li wank chi cham xna'leb'ankil  
 q) Xyaalalil li wank chi yalb'il ru.  
 r) Xyaalalil li wank chi' tz'ilb'il rix.  
 s) Xyaalalil li wank yal sa' li ch'oolej.

### Rox k'anjel:

Il chi us li na'leb' ha'in uta ran taataw li xtz'aqb'resinkil  
 ru li na'leb' junjunq jo' chan ru ch'olch'o chaawu.

Ak qe sa'qayo'lajik , naq laa'o li poyanam naxk'ul qu  
 li jolomink tenamit: tento tqak'uub'qib' re naq tooko'le'q  
 sa' ruuchich'och' ut sa'.

Li tzolok keeb'il xb'aan li chaq'rab' nawan k'uub'ank  
 ut nawan k'anjelak jo' chan runa'uxk sa' xyanq chan ru  
 naq najolominam junaq tenamit. Ab'anan tento xk'eb'al  
 reetal naq nake'xwaklesijunaq xna'leb'eb' laj jolominel  
 tenamit chiq'b'il chi tiik chan ru naq k'ub'k'u ru li tzolok.  
 Jo'kan naq truuq tqaye naq li tzolok nachiq'e ut najale'  
 xna'leb' sa' xmaak xna'leb'eb' laj jolominel tenamit ut  
 k'a'aj wi rik'in i tzolok truuq te'kawresimanq xna'leb' li  
 tz'aqal tz'aqal aj jolomineleb' tenamit.

7. Li xyaalalil li toja' tqil chaq naraj naxye...

- ( ) x) Li wank sa' li tzoleb'aal truuq taatzal chi wank sa' li komonil.
- z) Laa'o poyanam naqa'tzol li jolomink tento naq te'k'ulunq xb'aanunkil sa' xyanq xk'anjel li tzoleb'aal.
- a) Eb' laj jolominel tenamit tento te'xb'eeresi li tzoleb'aal.

8. Re xk'a'uxlankil xjalb'al xna'leb' li tzoleb'aal re naq tokenq' chi tenq'ank' chi xwaklesinkil li tenamit na'ajman ru:

- ( ) b) Jolominb'ilao xb'aaneb' aj k'utuneleb'.
- c) Xkawresinkileb' tzaqal tz'aqal aijolomineleb'.
- d) Xb'aanunkil li k'anjel jo' xk'ulub' li tenamit.
- e) Xtzolb'aleb'li kok'al toj sa' xkach'inaleb'.

9. Re xk'a'uxlankil ut xb'aanunkil li na'leb' re xtenq'ankileb' li xk'ihaleb' li tenamit li junelik naq tz'eqtaananb'ileb' ut maq'b'ileb' k'aru reheb' na'ajman ru naq eb' laj jolomineleb' re li tenamit.

- ( ) f) Q'axal nimaq xterameb' xtzolb'al.
- g) Xkomonaqeb' laj jolomenel xch'ikoneleb' rib' ut kawaqeb' xch'ool.
- h) Ch'olch'ooq ru chi ruheb'li xna'leb' li tenamit chi rix li xyaalalil li wnk.
- i) Tz'aqal tiikaqeb' xch'ool chi rix naq te'chaqok chi rix litenamit.

## Xlaje xtasalil

### Xmolamil li tzolok tustu ru xk'anjeleb'

#### Rajom:

At raarookil tzolom, naq taaraq xtzolb'al li jun raqal ha'in naqayo'ooni naq kawaq aach'oal chi xb'aanunkil li na'leb' ha'in:

1. Xjek'b'al ut xch'olob'ankil ru k'aruheb' li nab'eeresin re li xk'ub'laal li tzolok wankeb' sa' xchaq'rab' li jun amaq' chi tenamit.
2. Xyeeb'al, chi tz'iib'anb'il k'a' ru nak'utun wi' li xk'ub'laal li tzolok naq naxk'e rib' cho'q jun molan re tzolok wan sa' chaq'rab'.
3. Xpatz'b'altet q xk'ab'a' junqaq li xk'ub'laal li tzolok kub'enaqeb' xwankil, ut xyeeb'al k'a'ru nake'xjayali rik'in li xk'anjeleb'.

*Eb' li molam re tzolok wankeb' sa' chaq'rab' jo' eb' li xtzoleb'aal awa'b'ej tzoleb'aal chi tojb'il saajil tzoleb'aal xninqal ru tzoleb'aal ut wchx, tento naq te'xk'e sa' xyanq li na'leb' nake'xk'ut tento te'xb'eeresi li xna'leb' xb'aanuhomeb' li tenamit b'ar wankeb' wi' chi k'anjelak.*

Chi ru li jun tasal toja' tqil, xqapatz'eb' li k'a'aq re ru nak'utb'esin chan ru naq k'ub'k'u ru li xk'ub'laal li jalanc' jalanc' molan re tzolok, jo' li xchaq'rab'eb' xpaayileb' ru, li xnawomeb'ut li tije'k. Sa' xraqb'al li jun tasal ha'an xwan xjultikankil naq wankeb' li molam re tzolok na'nookeb' ru sa' chaq'rab' ut xkomon li nake'xb'aanu xk'anjal ab'an li chaq'rab', ab'an sa' xyanqeb' li kiib' paay chi molam ha'in wan na'leb' junnaqik ru nake'xb'aanu ut wan aj wi' k'aru najalok ru reheb'. Chi ru li jun tasal ha'in xb'eenwa, tqatz'il rixchan ru naq wankeb' li molam na'nookeb' ru sa' chaq'rab'.

Re xtikib'ankil li k'anjal, tento tqaye naq li molam re tzolok na'nookeb' ru sa' li chaq'rab' ha'aneb' chi xjunileb' li ch'olch'ookeb' ru naq tzolok ri rajomeb' ut wan sa' xb'eneb' xwaklesinkil li tzolok, xkomoneb' aj wi' li molam xjunes nake'xtaqla rib' ut sa' xyanq li k'ila molam ha'in wankeb' li nayeeman re xk'ub'lalaal li tzolok chi ch'olch'o ru (sa' xyanqeb' ha'in wankeb' chi xjunileb' li tzoleb'aal na'nookeb' ru jo' eb' li tzoleb'aal reheb' kok'al, reheb' li saaj poyanam, eb' li xningal ru tzole'baal, ut wchx li wankeb' xhu elenaq sa' li chaqrab' (wankeb' xhu re naq teek'anjelaq) ut li xk'anjeleb' wan sa' xk'ab'a' naq li tzolok tk'eeman chi tustu ut chi ch'olch'o ru.

Li xk'ub'lal ru li tzolok chi ch'olch'o ru nak'ub'la chaq rik'in jun li na'leb' naxb'eeresi, li xjolominkil li tzoleb'aal ut chan ru naq raqaxinb'il ru li xteramil li tzolok. Li xna'leb'il, li xjolominkil ut li xraqaxinkil ha'an tz'aqal xyi malaq xch'ool b'ar wi' nasutun wi' chi xjunil li xk'anjal.

Xk'ub'laal li tzolok

Xna'leb'il

Xjolominkil

Xraqaxil ru

*Li xk'ub'laal li tzolok chi ch'olch'o ru nak'ub'la ru rik'in li xna'leb'il li xjolominkil ut li xraqaxil ru.*

Sa' xyanq lina'leb' nak'utuk ru naq li li xk'ub'laal ru li tzolok ha'an jun li molam re tzolok chi ch'olch'o ru wankeb' ha'in.

Li nak'utuk re':

**1. Xtustuukilal ru:** Li molam re tzolok chi ch'olch'o ru ha'an naxb'aanu li xk'anjel chi tustu ru. Li xk'a'uxl li tzolok chi ch'olch'o ru ha'an naq moko truuq ta xjalb'al ru junaq xna'leb' wi' ink'a tjalmanq aj wi' li na'ajej b'ar wan wi' chi k'anjelak, naraj naxye naq chi xjunil li tzolok jun ramok malaq jun chapok naxb'aanu chi xjunil, naraj naxye jun li k'anjel b'ar wi li jun junq raqal ak' ch'olch'o ru li xk'anjel sa' xyanqeb' jo' qayehaq naq wan li xraqaxinkil ru li na'ajej junjunq, moko yal raj ta xch'ool naq jo'ka'an, sa'

xk'ab'a' b'an li xch'alajkilal li junq paay chi tzolom nak'utman sa' li na'aj junjunq jo'ka'an aj wi' rik'in li tzolom malaq li na'leb' junjunq li nak'utman wan xyaalalil xb'aan naq ak ch'olch'o k'aru nayo'ooniman chi rix li xtzolb'al, re xtawb'al li xtz'aqlojik re li najayaliman rix.

*Sa' xyanq li xk'ub'laal li tzolok chi ch'olch'o ru moko truuq ta xjalb'al junaq na'leb' wi ink'a' tjalmanq ru li na'ajej b'ar wi' yo chi uxk.*

**2. Li xb'aanunkil:** Li tzolok chi ch'olch'o ru naxtz'aama naq twanq k'anjelak rik'in li ak'il na'leb' yo chaq chi wakliik. Moko yal ta k'anjelak chi jo'ka'an, eb' laj tzolonel ch'olhch'o ru xb'aanunkil xk'anjeleb' chi ruheb' moko xkomon ta naq wankeb' li xna'leb' li molam ink'a' ch'olch'o ru xk'anjeleb'. Li molam re tzolok ch'olch'o ruheb', junelik nake'xb'aanu li xk'anjeleb' rik'in li xna'leb'il ak re tzolok aj wi', ut truuq naq te'yeeman re xninqal ru na'leb' jo' naq wan li: xna'leb'il li tzolok ut li xk'anjelankil li tzolok, ut wankeb' xkomon, li xb'een wa nake'xk'au'xla rix li xk'anjeleb' toja' naq nake'ok xb'aanunkil rik'in li na'leb' ch'olch'o ru xb'aaneb' malaq chan ru xb'aanunkil li k'a'aq re ru, sa' xk'ab'a' xtawb'al chi tustu ut chi ch'olch'o ru, li xjayalihom ut li rajom naxteneb' sa' xb'een li molam.

*Li tzolok chi ch'olch'o ru naraj naxye naq twanq xb'aanunkil li tzolok chi ch'olhch'o ru. Moko yal ta k'anjelak chi jo'ka'an eb' laj tzolonel ch'olch'o ru xkanjeleb' chi ruheb'.*

**3. Ilb'ilaqeb' xb'aan li tenamit:** Eb' li molan re tzolok chi ch'olch'o ru hu'aneb' aj wi', jo' naq wan yalaq k'a'

chi molam re tzolok, naq yo'lajenaqeb' sa' xyanq li tenamit, ut jo'kan li rilb'al jo' li chiq'ok naxb'aanu li tenemit, jo' jun komonil wan sa' chaq'reb' ut jolominb'il jo' qayehaq, li tzoleb'aal. Jo'eb' molan re tzolok chi ch'olch'o ru tento' tewaklesimang, re risinkil li ch'a'aj naxch'ik sa' li k'aleb'a al junjunq jo'kan aj wi', ha'aneb' raj aj wi' li komon k'aleb'aal li te'sik'ok reheb' malaq te'xye raatin chi rixeb' ani li te'k'anjelaq, k'aru chi na'leb'il ut k'aru chi tzolomil tz'aqal xk'ulumeb' cho'q reheb'. Jo'kan aj wi', li xyaalalil li tzolok chi ch'olch'o ru junelik naxb'eeresi I xna'leb'eb' li nake'xye, chi tiik malaq ink'a', li ch'uut nake'numta sa' xyanq li tenamit, re naq te'xwaklesi junqaq na'leb' ut xje'b'al k'aruhaq chik a yaaleb' re k'aru li nake'xtaaqi rix.

Li xyaalaleb' I molam re tzolok chi ch'olch'o ru jo' naq wan yalaq k'a' chik chi molam re tzolok, ha'an naq yo'la jenaqeb'sa' xyanq li tenamit ut jo'kan naq jo'kan li rilb'al ut li chiq'ok naxb'aanu li tenamit, jo' jun molam wan xchaq'rab'il ut jolominb'il, sa' li xk'anjel ut xna'leb' li molam re tzolok.

**4. Waklesihom b'aanuhemq:** Li molam re tzolok chi ch'olch'o ru jo' naq wankeb' li tzoleb'aal reheb' kok'al reheb' saaj poyanam ut li xningal ru tzoleb'aal ut wchx, tento te'xk'ut li na'leb'li nake'xb'eeresi li komon tenamit b'ar wi' wnkeb', jo' naq wnkeb' naab'aal li na'leb' yookeb' xchikb'al sa' xk'anjeleb' chalen chaq, wan naab'al xkomon li na'leb' reheb' laj q'an ism aj junpak'al palaw. Naraj naxye naq li tzoleb'aal tento tk'ut li na'leb' k'aynaqeb' wi chi wank li tenamit b'ar wan wi', li raatinob'aal li xna'leb'eb' chalen kutan, li xning'eheb', i ch'ina'usal na'leb' ut li xpaab'aleb' li xningal ru na'leb'

ut li xnaleb' re xb'aanunkil li xk'anjeleb' ut wchx.

Han ha'in xyaalalil naq sa' junaq tenamit jo' li wanko wi', aj k'il aay chi aatinob'aal ut aj k'il paayeb' ru li ralal xk'ajol jo' naq wan li Watemaal aajel ru naq li tzoloq t-uxman xb'aanunkil ha'anaq tz'aqal xkomon I tzolok sa' ka'paay ru aatin ut sa' komon wank. xb'aan naq junaq tzolok Ajq'an ism ru (xpatz'b'al li xna'leb'eb' aj qan ism) malaq aj jun pak'al palaw ru moko naxk'ulta rib' rik'in li xna'leb'eb' li k'il aay tenamit wankeb' sa' xteepalil li Watemaal.

Li tzook chi ch'olch'o ru xb'eenwa tk'ut li tz'aqal xna'leb' li komon tenamit toja' naq t-ok xtzilb'al rix li xna'leb'eb' li ruuchich'och'.

*Li tzoleb'aal ch'olch'o ru jo' naq wan li kok' tzoleb'aal li tzoleb'aal rehreb' chajom ut li xningal ru tzoleb'aal tento te'xk'ut li na'leb' nake'xb'eeresi li komon tenamit b'ar wi wankeb' chi k'anjelak.*

Cho'q xtz'aqob' li tzoleb'aal ha'im, xe'waklige' aj wi' xkomon ink'a' jwal ningeb' xwankil jo' naq wan li taqlanb'il tzolok li nake'xb'aanu xk'anjel rik'in xtenq' li puktasib'aal esil jo' li puktasib'aal aatin ut li puktasib'aal mu, jo' aj wi' wan li tzolok yal chi najt b'ar wi' li tzolok na'uxman jun raqal rik'in aj tzolonel eb' li tzolom nake'xk'ul xtzolb'al malaq nake'tenq'aak xb'aan eb' laj tzolonel ut li jun raqal chik nake'xb'aanu xjuneseb'rik'in tasal hu re xk'utb'aleb' xb'e, ut wan naq yal taqlanb'ileb' re -sa' li taqleb'aal esil- malaq ut rik'in k'anjel ak ch'olch'o ru jo' sa' ab'ib'aal aatin malaq taqleb'aal mu. Li tzolok chi taq'lanb'il xwakli chaq sa' xk'ab'a' li k'anjelab'aal yo

chaq chi chalk, jun ha'an, ab'an xwaklesiman chaq sa' xmaak naq moko nake'tz'aqloq ta laj tzoloneleb' q'axal chaab'ileb' ta chi k'utuk.

### **Kok' yalb'a'ix ut kok' k'anjal re tzolok sa' junesal.**

#### **Yalb'a'ix sa' junesal.**

Arin wan jun tuus chi patz'om ri'in wi' taatruuq xkuutink'l ru laana'leb' chi rix li xatzol chaq. Yal xsumenkileb' sa' jalan peres hu malaq sik' junaq ani xpatz'oq aawe.

1. K'aruheb'limolam re tzolok na'nookeb' ru sa'chaq'rab'.
2. K'aru junaq xna'leb' awa'b'ej ch rix li tzolok.
3. K'aru aqataw chi rix li xjolominkil li xk'ub'laal i tzolok chi ch'olch'o ru.
4. Chan ru naq k'ub'k'uukeb' ru li xk'ub'laal li tzolok chi ch'olch'o ru.
5. K'aru chi na'leb' nak'utb'esin re li xk'ub'laal li tzolok chi ch'olch'o ru.
6. Patz'eb' xcab'a' ko'xib'aq li xtz'aqob' li xkub'laal li tzolok chi ch'olch'o ru.

#### **Kok' k'anjal.**

1. Rachb'een junaq aakomon, malaq jun ch'uutaq aj tzoloneleb', yal xtawb'al xyaalalil xk'anjal li xna'leb' awa'bej

nake'xb'eeres li tzoleb'aal sa' li xk'anjel k'aru chi chaq'rab'il nakuutun re li tzoleb'aal, k'aru xtaqlankil, k'aru xninqal na'leb' naxtaaqi rix, ut wchx.

2. Roxchb'eeneb' laakomon chi tzolok, ye chan ruk'ub'k'uukeb' ru li molamre tzolok ch'olch'ookeb' ru ut chan ru nake'jolominam (juntaaq'eeti wi taataj, chan ru najolominam junaq ch'ina tzoleb'aal rik'in jun li xnimal ru tzoleb'aal.

3. Yal xyiib'ankil reetalil chan ru naq raqaxinb'il ru li na'ajej junaq xna'leb' tzoleb'aal nab'eeresiman chaq chalen ut ch'olob' k'aru li xteramil xch'alajkilal li junjunq chi na'leb' sa' li na'ajej junjunaq.

4. Li na'leb'nak'utuk'rejunaq molamre tzolok ch'ich'olch'o ru, ha'an li xtustuukilal ru xk'anjel, naxb'aanu li xk'anjel chich'olch'o ru, nachiq'e xb'aan li xna'leb' li tenamit ut li na'leb' naxk'ut chalenaqeb' sa' xyang li nake'xk'ul nake'xb'aanu li tenamit b'ar wan wi'. Yal, rochb'eeneb' (akomon chi tzolok, xtawb'al xyaalalil wi' li na'leb' ha'in naxb'eeres malaq ink'a' li tzoleb'aal b'ar wi'naka tk'anjelak malaq b'ar wi nakatzolok.

## Xjunlaju xtasalil

### Xmolamil li tzolok ink'a' tustu ru xk'anjeleb'

Rajom:

At raarokil tzolom, naq taachoy xtzolb'al li jun raqal ha'in naqayo'oni naq kawaq aach'ol chi xb'aanunkil li k'anjeleb' ha'in:

1. Xch'olob'ankil xyaalali k'a'ut naq li junkab'lal ha'an li xb'een xmolamil li tzolok.
2. Risinkil chaq rusilal li xna'leb' naxb'eeresi li junkab'lal jo' jun xmolamil tzolok chi ch'olch'o ru.
3. Xtziib'ankil li xtz'aqob' xk'anjeleb' ha'an jun xmolamil tzolok chi cha'cha'lenb'il ru chi maak'a' sa' chaq'rab'.

Xch'olob'ankil xyalal naq li junkab'lal ha'an jun xmolamil tzolok chi cha'cha'lenb'il ru chi maak'a' sa' chaq'rab'.

*Li junkab'lal ha'an li xb'een komonil wank. Aran sa' li junkab'lal b'ar wi' li poyanam nake'ok chi wank poyanameb' utaran nake'xtaw li xb'een reetalil chan ru naq te'xk'am rib 'sa' aatin.*

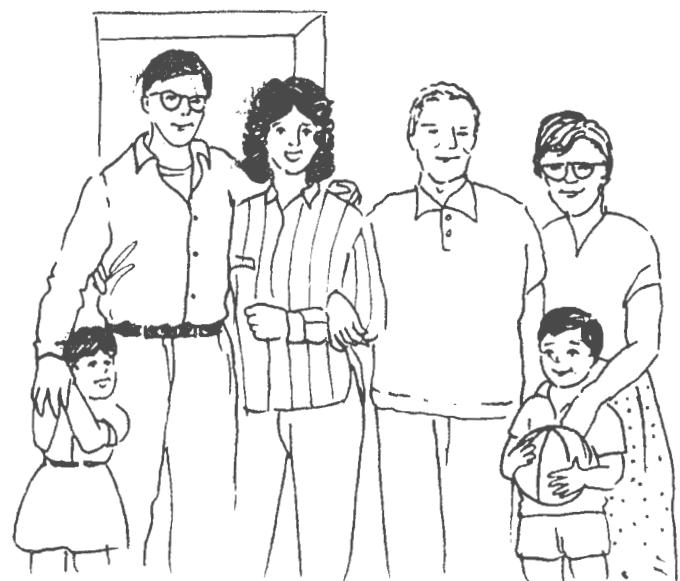
Chi ruheb' chaq li tasal numenaqeb', xqatz'ileb' chaq rix li xmolamil tzolok chi ch'olch'o ru, chan ru naq k'ub'k'uukeb' ru jo' wi k'aru na'leb'il nake'k'utuk reheb'. Chi ru li jun tasal ha'in naraj naxye naq tqatz'ileb' rix li xmolamil tzolok xkomon I nake'yeeman re ink'a' ch'olch'ookeb' ru, sa' xyanq wan wi' li junkeb'lal jo' jun xnimbal molam.

Tqatikib' i qak'anjal rik'in xyeeb'al naq li junkab'lal ak xaqxo cho'qjun xmolam tzolok maak'a'sa'chaq'rab'ak cholen chaq aj wi. Nak'eeman xwankil naq ha'an li xb'een xmolamil tzolok, na raj naxye naq wan chi ub'ej chi ruheb' li xkomon ut nak'utan li xnimbal xk'anjal xb'aan naq aran nab'aanumanje' k'il paay ru chi k'anjal. Naraj naxye, jalon wi' ru rik'in li na'ox man chi tusturu sa'litzoleb'aal, li tzolok na'uxman sa'li junkab'lal junjunq aj wi' nayehok re jo'nimal tb'aanu, ut truuq tqaye naq xjunes rib' aj wi' naxyoob' rib' junq.

Li xna'leb' naxb'eeresi li junkab'lal ha'anaq yaal re chan runaq yo chaq chi tz'aqloku ru li poyanam. Li xk'anjal naxb'aanu li junkab'lal chi jo'ka'in nayeeman aj wi' re xb'een komonil wank, ab'an ut li nake'xb'aanu li xmolam tzoleb'aal chich'och'o ru nayeeman re xkab'il komonil wank.

Li junkab'lal ha'an jun xmolamil li tzolok ak re chi jo'ka'an. Nak'eeman xwankil cho'qli xb'een xmolamil tzolok, naraj naxye naq wan chi ub'ej chi ruheb' li xkomon ut nak'utun xk'anjal xb'aan naq aran nab'aanumanje' k'il paay ru chi k'anjal.

Sa' xyanq li xk'anjal i junqa'b'lal naq nakana cho'q jun xmolamil tzolok ink'a' ch'olch'o ru naqataweb' ha'in.



A. Xb'eenatq xk'anjel.

a) K'iiresink:

Ha'an ha'in li na'leb' q'axal junxil ut xe'toonil nak'eeman sa' xb'een li tzolok. Naxpatz ha'in chi xjunil li nab'aanuman rik'in wi'natenq'aman li poyanan re naqt naw xkolb'al rib'xjunes chalen xyo'lajik -ink'a' kaw rib' ut ink'a' naxnaw xkolb'al rib'- toj joq'enakawuxch'ool re xq'axb'al chi xjunil i ch'a'ajkilal naxtaw chi ru li xyu'am.

b) K'ojob'ank:

Xb'eenwa kitikla li tzolok sa' li junkab'lal (moqon ke'chalje' laj k'utuneleb') li tzolok natikla sa' li junkab'lal naraqe' ka'aj wi' rik'in li kamk, li q'ajk oso'k. Li xb'een wank sa' komonil natzolman sa' li junkab'lal naxk'ut li wank sa' xyanq li tenamit xb'eenwa toja' naq nawan tz'aqonk sa' xyanq jalan na'leb' chi rix li tzolok, ab'anam li xxe' chaq aj wi' I tzook natawmanje' sa' li junkab'lal ut ink'a' truuq tqakub'si xwankilal.

c) Q'axtasink:

Lijunkab'lal aj wi naxsik' xyaalalil chan runaq li poyanam ttaw xna'aj sa' xyonq li k'il a tenamit, li junkab'lal jo' xch'oolli komonil, naxk'eheb' chi tz'aqonk malaq wnkeb' sa' xyanq li tenamit naq nake'xk'e reetal li poyaam xb'aan naq xkomon rib' naq wankeb'.

Sa' li junkab'lal nasiya chaq chi xjunil chan ru naq wan li tenamit ut jo'kan utan naq xkomon rib' rik'in li junjunq reheb' (yuwa'b'ej, na'b'ej, teelom kok' ixqa'al ut wchx) naq wankeb' chi k'anjelak sa' xyanq chi xjunil li tenamit.

## d) Tz'aqonk:

Li junkab'lal ha'an xb'een naq nak'ehok chi tz'aqonk sa' li komonil aran tz'aqal sa' li junkab'lal b'ar wi' nake'xtikib' li wotzok malaq xk'amb'aleb' rib' sa' aatin eb' li poyanam ut sa' li junkab'lal nake'xtaw reetalil chan ru li k'amok ib' sa' aatin. Naq ak ch'olch'o xb'aanunkil li na'leb' ha'in xb'aaneb' naq I poyanam junjunq na'ok chi xb'eerisinkil jalan na'leb' re k'amok ib' mare sa' xyanq I xmolamil tzolok chi ch'olch'o ru malaq xk'amb'aleb' rib' sa' aatin rik'ineb' li komon tenamit.

*Jo' xqajultika chaq mixk., sa' xb'een li junkatblal tento li xtzolb'aleb' li ralal xk'ajol sa' li xb'een komon wank. Li junkab'al ha'an li xb'een nak'enok chi tz'aqonk sa' li komonil. Sa' li junkab'lal nake'xtikib' li wank sa' komonil eb' li poyanam ut aran nake'xtzol li xbeen reetalil k'aru li k'amok ib' sa' aatin.*

Li junkab'lal naxb'aanu aj wi' I k'anjel xkomon i maawa' xinqlal ru, ab'an moko re ta naq teetz'eqtaanimanq, jo' eb' li:

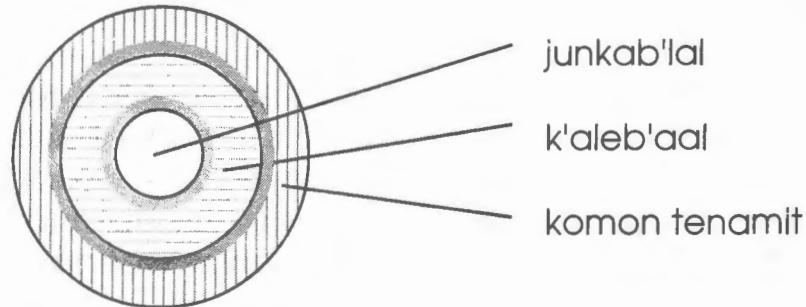
## a) Sik'ok ib':

Li xtumin li tenamit natikla rik'in naq naxsik' xtumin li junjunq chi junkab'lal ut nak'eeman reetal naq li ri nkileb' rib' xjunes li kok'al a yaal re ma' kaweb' rib' re naq te'xnaw xsik'b'aleb' rib' xjuneseb', ab'an li na'leb' ha'in naru naja'a ru a yaal re li tenamit junjunq. Sa' xyanqeb' li raal xk'ajol aj maay, yaljun xyeeb'al, nak'utun chi us naq li xkok'aleb' nake'seeb'an chi xtawb'al chan ru nake'xb'aanu li xna'xyuwaleb' re xsikb'aleb' rib', chi toj kok'eb' chi us toja' naq ak nake'tz'aqon sa' li k'anjel ha'in ut nake'ok chi tenq'ank sa' li xjunkab'laleb'.



- b) Ilok poyanam maawa'eb' aj k'anjal (kok'al cheekel poyanam, yajeb' ut wchx) sa' linjunkab'lal junelik nak'eeman li na'ajej malaq li k'a'aq re ru naraj li rilb'aleb' li junjunq ralal xk'ajol ut naxch'oolaniheb' rilb'al li na'ajman xtenq'ankileb', malaq sa' xmaak li xmajelal xkawilaleb'.
- c) Xsiyajik li jolomink tenamit:

Li xk'ub'lajik ru li junkab'lal ha'an aj wi' jun li xkomon li jolomink tenamit bar wi' i k'ub'laak ut li jolomink sa' xyanq li tenamit naxkuuti rib'.



d) Li junkab'lal naxk'ut li paab'aal:

Jo' naq wan li xk'ihal li b'aanuhemq sa' li junkab'lal nawan ajwi' rilb'al ut xtzolb'al I na'leb' chi rix li paab'aal sa' li junkab'lal nawan xkolb'al rix ut xnumsinkil li xyaalalil li wank sa' ruuchich'och'.

B'. Xk'anjel rik'in li poyanam.

- a) K'uluk: Sa' li junkab'lal nawan xk'ulb'aleb' li komon yookeb' chaq chi yo'laak.
- b) Xch'oolankileb' li junkab'lal naxk'e chi xjunil li k'a'aq re ru reheb' li ralal xk'ajol toj reetal jo'qe te'okenq chi tenq'ank re xch'olaninkileb' rib'.
- c) Rahok: jo' naq naxk'e ch xjunil li k'a'aq e ru, li junkab'lal naxk'e aj wi' li rilb'aleb', xraab'aleb' (sahileb' sch'ool) li junjunq chi ralal xk'ajol.

- d) Xyoob'ankileb' chi xb'eersinkil i xyaalalil li wank sa' ruuchich'och'. Jo' xjul tikam an chaq mixk rik'in li aab'aal, ha'an aj wi' li junkab'lal naxtz'oleb' ch xjunileb' li ralal xk'ajol sa' li xpaab'aleb' chi xjunil li komon tenamit. Li xyaalalil li wank ha'in natikla rik'in xyeeb'al ak jun chi aatinob'aal ak reheb wi' li chanru li tije'k, chanru li ilok ut k'aruli tpaab'amanaq, xk'anjelankil li ka'aq re ru, li xb'aanuhemq ut wchx.
- e) Natib'aman I patz'e'k hulaj kab'ej: sa' li junkab'lal, nakawresiman, rik'in li xyu'aminkil, li xkanajik li xch'aab'ilal xna'eb' jo' wi' li xb'aanuhomeb' k'aynaqeb' xb'aanunkil sa' xkab'a li xpaab'aleb' ut ha'ineb' paab'anb'ileb' ut k'uulanb'ileb' chalen li junjunaq chi raqal chi tenamit yookeb' chaq chi yo'laak.

Re' xraqb'al li jun raqal ha'in, tqaye naq li junkab'lal naxb'aanu i xk'anjel maawa' chi tustu ru malaq chi ch'olch'o ru ab'an wan sa' xcho'ol naq wan xyaalalil ut nake'xjayali li wank ch tz'aqal re ru ab'an tqataw xyaalalil naq li wank chi tz'qal re ru ha'an jun na'leb' li yo chi b'aanumank xtawb'al chi tmil xk'u'blaak ru.

**Kok' yalb'a'ix ut kok' k'anjel sa' junesal.**

**Yalb'a'ix s' junesal.**

Arin wan jun tuus chi patz'om rik'in wi' tatruuq xkuutinkil ru laana'leb' chi rix li xatzol chaq. Yal xsumenkileb' sa' jalan perel hu malaq sik' ani tpatz'oaq aawe.

1. K'aut naq naqaye naq li junkab'al ak re chi jo'ka'an naq jun xmolamil tzolok.

2. Bar wankeb' ut k'aruheb' xyaalalil li xnimal k'anjel naxb'aanu li junkab'lal.
3. Baar wankeb' ut k'aruheb' xyaalalil li xtz'aqob' xk'anjel naxb'aanu li junkab'lal.
4. Bar wankeb' ut k'aru xyaalalil b' li xk'anjel junkab'lal rik'in li poyanam.
5. K'aut naq naqaye naq i k'anjel ha'in nax b'aanu li junkab'lal chi maawa' tuqtu ut chi maawa' ch'olch'o ru.

### **Kok' k'anjel.**

1. Ch'utlan rochb'eeneb' laakomon chi tzolok, ut sa' komonil, yehomaq k'aruxninqal k'anjel naxb'aanu leejunka'blajunjunq. K'ehomaq reetal ma' li xninqal k'anjel ha'in nake'jala ru sa' xyanq li junq kab'lal junjunq. Tusub'ahomaq xk'ab'a' l xninqal ru k'anjel nake'xb'aanu.
2. Rochb'een laakomoneb' chi tzolok sik'omaq xyaalalil chan runaq teech'oob' li xninqal xk'anjeleb' nake'xb'aanu li jun kab'lal aj jun pak'aleb' (eb' laj q'an ism, qayehaq) yalomaq xk'eeb'al reetal ma nake'jala ru li xininqal ru k'anjel malaq ha'aneb' aj wi'. K'ehomaq reetal ma nake'jala ru li xtz'aqob' xk'anjeleb' ut wi nake'jala ru, sik'omaq xyaalalil ka'ut naq nake'jala ru.

Tusub'ahomaq jun siraq k'anjel xkomon i ninq xwankil ut juntaq'eetihomaq rik'in li xb'een k'anjel wn arin.

3. K'e reetal li xninqal xk'anjel nake'xb'aanu li junkab'lal ut juntaq'eetiheb' rik'in li nake'xb'aanu li xmolamil tzolok chi

cholch'o jo naq wan li tzoleb'al. K'aru junnaqikeb' wi' ru ut k'aru ink'a'. Ma xchapomeb' rib' naq wankeb' chi rib'ilab' rib' k'aru xch'a'ajkilal naq ink'a' xchapomeb' rib' naq wankeb'.

## Xkab'laju xtasalil

### Xkomoneb' chik li xmolamil li tzolok ink'a tustu ru xk'anjeleb'

Rajom:

At raarookil tzolom, naq taachoy xtzolb'al xsa' li jun tasal ha'in, naqayo'ooni naq kawaq aach'ool chi xb'aanunkil li k'anjel ha'in:

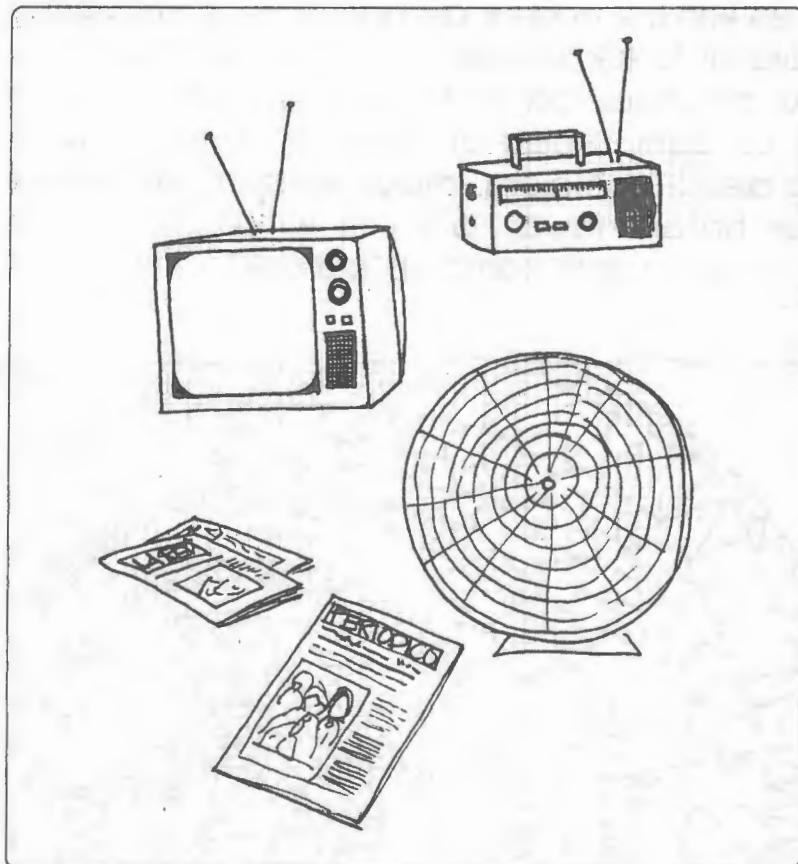
1. Ch'olob'ankil li xyaalalil li puktasib'aal (esil jo' xmolamileb' tzolok maawa'eb' xtaq chaq'rab').
2. Xk'eeb'aleb' xwankil li xb'aanuhomeb' li k'il a tenamit -li junxilna'leb' jo' li nake'xb'aanu- arin Waatemaal ut xch'olob'ankil xwankilaleb' jo' xmolamileb' tzolom maawa'leb' xtaql chaq'rab'.
3. Xyeeb'al li k'a'uxl chi rix li hilank ut li ajsink u truuq aj wi' roksinkileb' sa' xyanq li xmolamil tzolok maawa'leb' xtaq chaq'rab'.
4. Xk'a'uxlankil xjayal chan raj ru risinkil sa' qach'ool li yiib' aj aatin malaq li yib'aj k'a'uxl wan sa' qach'ool chi rixeb' jalan raqal chi tenamit.

*Ka'aj wi naq toowanaq sa' xyanq li komonil ut tqaatina qib' chi qib'il qib' truuq tqasach sa' qach'ool li xna'leb'il li tz'eqtaanunk ut li yib' aj na'leb' xb'aan naq ka'aj wi' rik'in li k'anjel ha'in nawan xnawb'aleb' rib' chi us ut chi jo'ka'in nawan xk'eeb'aleb' xwankil chi chaab'il.*

Chi ruheb' chaq li tasal numenaqeb' chaq xoo'aatinak chi rixeb' li xmolamil tzolok xtaqleb' rib' ut xqatikib' xpatzb'al li xmolamil tzolok ak re sa' xyo'lajik: li junkab'lal. Chi ru li jun tasal ha'in tqatzoleb' rix jalaneb' chik xmolamil tzolok xtaqleb' rib', jo' naq wankeb' li puktasib'aal aatin, li na'leb' k'aynaqo xb'aanunkil jo' li nimq'ehik.

A. Li puktasib'aal aatin sa' xyanq li tenamit.

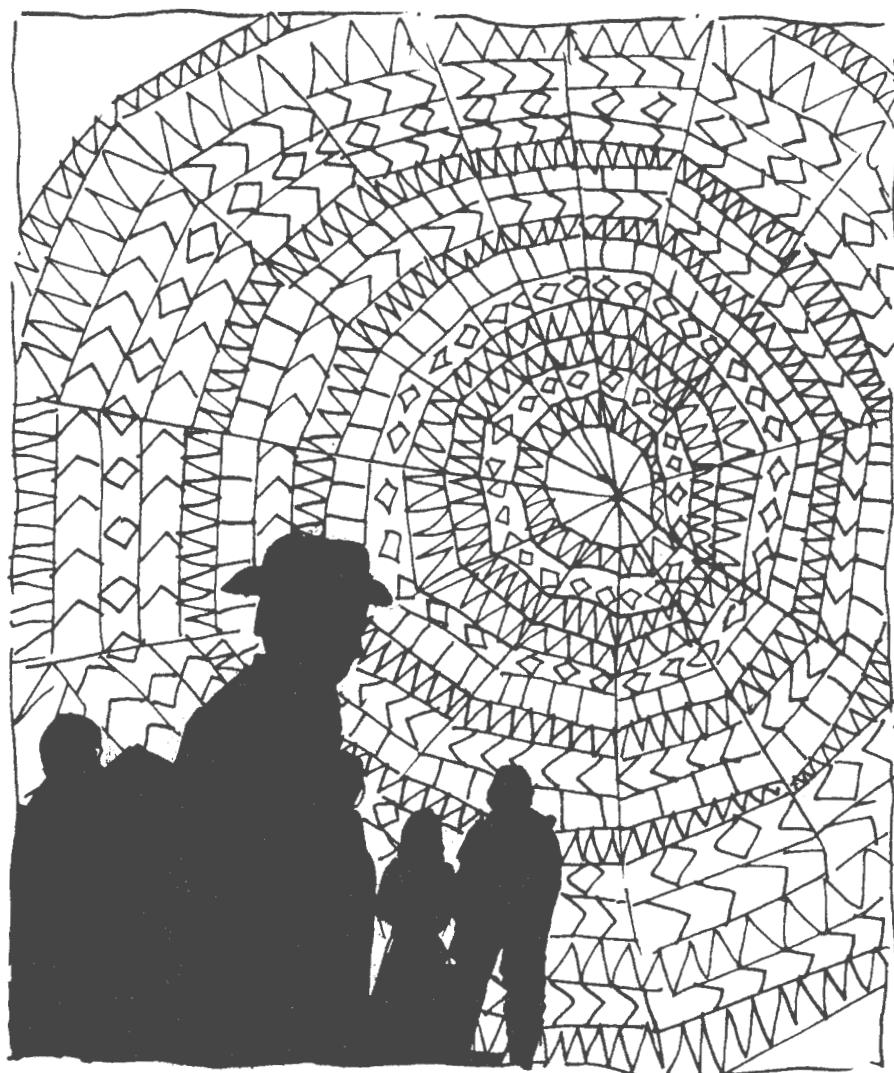
Li puktasib'aal aatin jo' li wan chi tz'iib'anb'il, li puktasib'aal esil ut li puktasib'aal mu, xkomoneb' li xmolamil tzolok xtaqleb' rib'. Sa' xk'ab'a naq rajlat wankeb' sa' xch'ool li tenamit, aran nak'utun naq tzolok nake'xb'aanu chi yalaq chank ru. Li xtaqleb' maawa' tana li tzolok, re b'an tana li numsink esilal, yehok esil malaq k'ayink, malaq yal re ajsink u, ab'an chi ru li xb'aanunkil li xk'aujeleb' ch'ikch'o naab'al chi na'leb' malaq aatin xkomon li wankeb' xyaalalil ut nake'xjal malaq nake'xbeeresi xchool xk'a'uxl li nake'ab'in re. Eb' li puktasib'aal aatin, naq k'anjelob'ileb' chi us ut naq xkomoneb' rib'tz'aqal li xmolamil tzolok xtaql chaq'rab', truuq naq te'wanq cho'q xnimaleb' ru k'anjelob'aal re xtzolb'al li tenamit, ab'an an wi' ink'a' ch'olch'o ru li xk'anjelonkileb', malaq yal li b'ihomo'k nake'xtaaqi rix, nake'sutq'i chi jalb'al malaq xpo'b'al xch'ool xna'leb' li tenamit.



B. Li k'ayk ut li ninq'ehik naxk'utb'esi chi qu li xna'leb' li komonil.

Li k'ayk ut li ninq'ehik naxk'utb'esi jun siir chi na'leb' rik'in wi' najab'al ru rik'in jun raqalaq chik chi tenamit. Sa' xyanq li na'leb' ha'in wan li k'aynaqo wi' jo' li ninq'ehik xkomon li tzaqal xtaql xch'ool xk'a'uxl rik'in li xpaab'aleb' malaq chan ru nakextaw xyaalalil li wank sa' ruuchich'och', li xb'aanuhomel' jo' li xtijb'aleb'.

Jo'kan b'i' naq li k'aynaqo wi' jo' li nimq'ehik xkomon li xmolamil tzolok xtaqleb' rib' naq nake'kana. Jo' naq na'uxk ch'utlaak chi xnimankil li xq'e sant ut sa' komonil nake'xb'aanu naab'al chi kok' k'anjel ak yookeb' xtzolb'aleb' li ch'ajom, moko ka'aj ta wi' xb'aanunkil li k'anjel ha'an nawan b'an aj wi' xtzolb'al chi xjunil li loq'onin kib' naxtz'aama xb'aanunkil.



C. Xnumsinkil li hilaal kutan ut li qjsink u xkomoneb' aj wi'  
li xmolamil tzolok li nake'tenq'an re naq tooxtzaqlooq ru  
li qayu'am.

Li chan ru naqanumsi junaq hilaal kutan truuq nasutq'i cho'q junaq xnimal xmolamil tzolok xtaql rib', ut moko a' ta li xb'aanunkil li k'a' chi na'leb'il ha'an xb'aan naq chi xjunil li na'uxk nak'ulman chi ru li xb'aanunkil junaq k'anjel jo' qayehaq naq na'uxman b'atz'unk b'olotz oq malaq k'a' chik ru chi b'atzunkil, aran nawan xch'utub'ankil ru jo' li xch'ooleb' laj b'atzunel jo' li xchooleb' ut li tenq'ank ib' nake'xb'aanu li yookeb' chi ilok. Jun chik na'leb' truuq taqa k'e sa' xyanq li na'leb' ha'in haran li xseeraq'inkil li xyeehomeb' xb'aanuhommeb' li tenamit rik'in wi' nawan xtzlb'ameb' li tenamit, rik'in wi' nawan xtzolb'aleb' li toj saajeb' jo wi' nawan rajsinkileb' xch'ool.

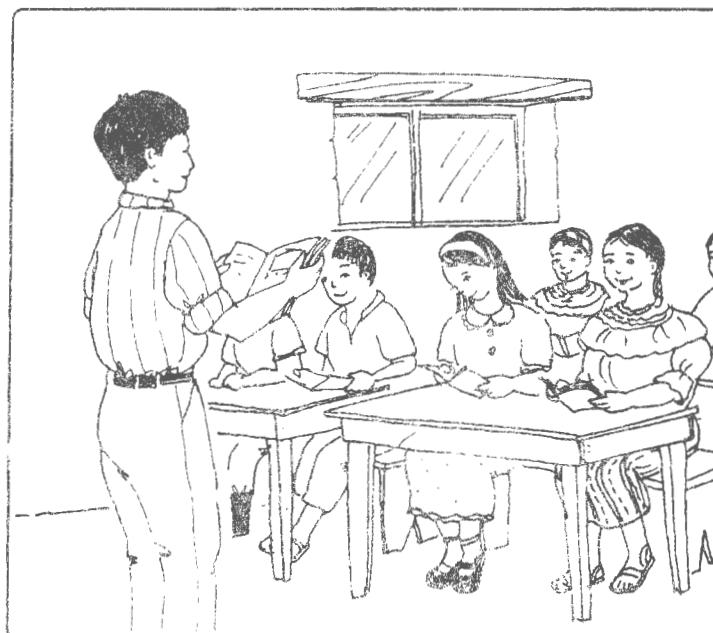
Re xk'ut b'esinkil li toja' tqaye, tqajultika jun li seeraq' reheb' li qaxe' qatoon aj maayab'.

#### Re' Imul

Junriim chaloq, jenaj imul q'e' ruk'ux i kinaq' wilik pan ab'iixb'al, re' ehchan reh i ye'aab' wili xchaa' ruk'ah xooj rukoj ma' k'isa xirob', reh chi je' wili ne rukansan imul eh ne ruchiq'aa' nah q'aaq' chi rujilob'aa i rukinaaq' k'uxuuj. Eh re' imul q'e' wilik paam i rusa'luul, xuk'ot ak'al eh xq'ahxik wo' chik reje pan kinaq chi ma' xutz'a'j ta k'isinoq i xirob', eh re' ehchan reh i kinaq' wili ma' jaruuq q'ij chik xutz'aq taqe xirob' eh re' imul xub'an chi ruchq'orob' wach ak'al.

D. Aatinank sa' kiib'al ut chib'il ib' sal komonil.

Uyta yal aatinak chib'il ib' ut sa' komonil, ha'an aj wi' jun xnimal ru xmolamil tzolok xtaql rib' xb'aan naq naq na'oxk li aatinak nawan ajwir li numsink na'leb' rik'in wi'nawan tzolok chib'il ib'. Li na'leb' ha'in q'axal nim xwankil b'ar wi'na'uxk tzolok sa' ka'paay ru aatin ut li komon wank, xb'aan naq chi ru naq nawam li aatinankib' chi xjunil li yib'aj k'a'uxl naqa b'eeresi, naru te' sachq sa' qach'ool. K'a'aj wi' rik'in li aatinankib' chi'b'il ib' truuq tqasik' xyaalalil chan ru xtz'eqb'al chi rix qach'ol li tz'eqtaanank ib'ut li yib'aj na'leb', xb'aan naq li xb'aanunkil chi jo'ka'in naxk'eheb' li poyanam chi xnawb'aleb' rib' chi us ut nake'xk'e xwankil chi rib'ilieb' rib'.



## **Kok' yalb'a'ix ut kok' k'anjel re tzolok sa' junesal.**

### **Yalb'a'ix sa' junesal.**

Arin wan jun tuus chi patz'om rik'in wi' taakuuti ru laana'leb' chi rix laatz'olom, yal xsumenkil sa' jalan perel hu malaq sik' ani tpatz'oq aawe.

1. ¿K'a'ut ut chan ru naq eb' li puktasib'aal aatin xkomoneb' li xmolomil tzolok xtaqleb' rib' xjunes?

2. ¿Chan ru naq li k'aynaqo wi' chi rilb'al ut li nimq'ehik nawan xk'eeb'aleb' sa' xyanq li xmolomileb' tzolok xtaqleb' rib'?

3. ¿K'a'ut naq naqaye naq li xnumsinkil li hilaal kutan ut li ajsinku xkomoneb' aj wi' li xmolamil li tzolok xtaqleb' rib' naq wankeb'?

4. ¿K'a'ut naq li aatinankib' sa' ka'kab'il jo' sa' komonil xningeb' xwankil chi us sa' xyanq li xmolamileb' tzolok xtaqleb' rib' re xtz'eqb'al chi rix qachoal li job'ok ib'?

### **Kok' k'anjel:**

1. Ch'utlan rik'ineb' laakomon chi tzolok ut tz'ilomaq rix k'ila tasal hu, puktasib'aal esil chi tziib'anb'il xk'anjel li puktasib'aal mu, ut k'a'aq chik ru, re naq taak'e reetal k'aru chi na'leb'il truuq xyeeb'al naq us re xtz'olb'aleb' jo'kan aj wi' k'aru chi na'leb'il xkomon li najalok ut napo'ok ch'ool k'a'uxl.

2. Yal xch'olob'ankil junqaq li xnimq'e nake'xb'aanu su' xyanqeb' laakomonil (taapatz'eb' aj wi' li iajsink u ut li xnumsinkil li hilaal kutan) ut tz'il rix k'aru chi na'leb'il nake'xk'ut ut k'a'ut naq jo'ka'an.

3. Yal aajunes malaq sa' komonil, aatinak rik'in li ralaleb' xk'ajol jun raqalak chi tenamit xkomon li ink'a' k'i nakanaw chi rixeb' malaq ut jun raqalaq xkomon li kakajub'eb' malaq ink'a' us xna'leb'eb' nakak'a'uxla, ut yal rilb'al ma yaaal li nakaye malaq li nakak'a'uxla chi rixeb'.

### **Ch'ina k'anjel re jultikank.**

Arin wankeb' ko'xib'; na'leb' re naq taayal xch'olob'ankileb', jo' chan ru naq xwan xpatz'b'aleb' li na'leb' junjunq chi ruheb' li 10-11 ut tasal. K'e aach'ool chi xtawb'aleb' ru toja' naq taasumeheb' chi chaab'il.

Xb'een na'leb': Eb' li xmolamil tzolok xtaqleb' chaq'rab'. K'a'ruheb', aniheb' li oxib' chi na'leb' yaaleb'resa' xb'een xk'anjeleb'. K'aru' tz'aqal xyaalalil naq twanq li xk'ub'laal li tzolok xtaql chaq'rab' sa' xyanq jun chi tenamit xkomon li qe.

Xkab' naleb': Li xkub'laal li tzolok xtaql chaq'rab'. Ch'olob' b'ayaq chan ru li xtustuukilal ru, li rusilal ut li xyib'ai ru. Toja' naq taach'olob' li na'leb' chan ru naxb'aanu xk'anjel. Ma na'ajman ru naq jo'ka'an K'a'ut.

Rox na'leb : Eb' li xmolamil tzolok xtaqleb'rib' k'a'ut naq nayeeman naq li junka'b'lal ha'an jun xmolami tzolok xtaql

rib'. Ma wan xwankil li junkab'lal naq tk'eemanq sa' ajl sa' li na'leb' ha'in. Ch'olob' xyaalalil li na'leb' taasume.

Xka' na'leb': Li xk'anjal li jun kab'lal chi tzolok. Ye xk'ab'a'eb' ut ch'olob' b'ayaq chi junqal li kaahib' xninqal xk'anjal naxb'aanu li junkab'lal. Chi rix ha'in taach'olob' li xyaalatil li xtz'aqob' xk'anjal wan. Sik' chan ru taak'utb'esiheb' li junjunq reheb'.

Ro' na'leb': Xkomonatq li xmolamil tzolok xtaqleb' rib' xjunes. K'a'ut naq jo'ka'an xk'ab'a'eb'. Ma truuq taapatz'eb' oob'aq xkomon ha'in. Chi rix ha'in taach'olob'. Li xwankil xk'anjal nake'xb'aanu li puktasib'aal aatin cho'q re li tzolok.



## Roxlaju xtasalil

**Li xyaalalil xwanjik li poyanam naxchap  
wi' rib' li rajom xk'ub'lajik ru li tzolok  
(xb'een)**

**Rajom:**

At raarookil tzolom, naq taachoy xtzolb'al li jun tasal ha'in naqayo'ooni naq kawaq aach'ool chi xb'aanunkil li na'leb' ha'in.

1. Xch'olob'ankil ut xk'utb'esinkil li xyaalalil li tije'k.
2. Xk'a'uxlankil k'aru tz'aqal xyaalalil rajom li tzolok.
3. Xch'olob'ankil xyaalalil k'a'ut naq tento xkawresinkil li ch'ooolej naxtz'aama li xyiib'ankil xk'uub'ankil ru li xyu'am li poyanam.

*Wan xyaalalil li tzolok ka'aj wi' naq aran twanq xtawb'al xb'e li poyanam re naq chaab'ilaq ru xch'ool xk'a'uxl rik'in xb'eeresinkil k'il a k'anjel ut k'il na'leb' ak re wi' naq k'ub'k'u chaq ru.*

Chi ruhatq li tasal numenaqeb' xqatzoleb' chaq rix li xmolamileb' li tzolok xtaql chaq'rab' ut I xtaqleb' rib' xjunes chan ru naq k'ub'k'uukeb' ru jo' wi' k'aru chi na'leb'il nak'utb'esink rebeb'. Chi ru li jun tasal ha'in tqatzol rix li na'leb' chi rix li xkuut naxtaw li tzolok rik'in li xwanjik li poyanam rik'in li k'aru tz'aq'al rajom naq k'ub'k'u ru. Jo'kan aj wi' tqatikib' xtzolb'al rix li xyaalalil k'aru li tzolok re ach'ab'ank, li komon wank, li usaak ut li tiikil na'leb'.

Re xtikib'ankil rilb'al li na'leb' ha'in tento xjultikankel junqaq naleb' chi rix li tije'k ut li k'ehok wankil xb'aam naq jun xnimal k'anjal tento sa' xb'een li tzolok ha'an li xyiib'ankil xk'uub'ankil ru chi tz'aqal re ru li xyu'am li poyanam ut ha'in nak'utun chan ru naq naqataw xyaalalil ut naqak'utb'esi li qatib'al.

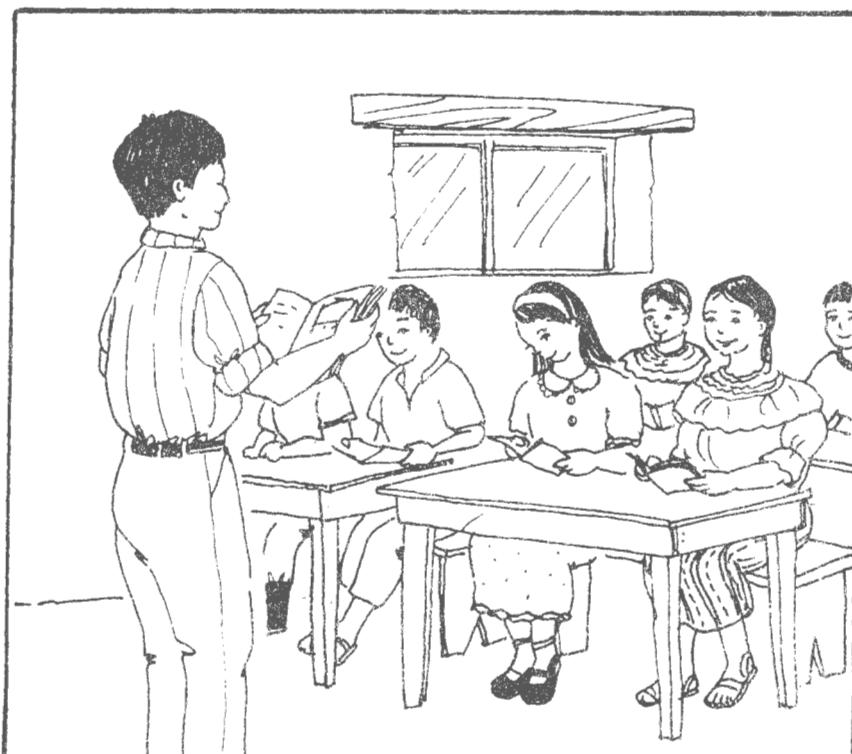
### **Xtikib'ankil xtzolb'al xyaalalil li wankilal ut li usilal.**

Tqataw ru xyaalalil li wankilal jo' chan ru wan chi xjunil ru rik'in li xchalam junjunq, ut rik'in li usilal ha'an junaq k'a'aq re ru li naxk'ojob' li qach'ool malaq naxk'e k'a'aq ru li maak'a' qe. Li xyaalalil naq li poyanam wan sa' jun chan ru rilb'al, naxk'e xwankil li tije'k jo' yaal re sa' xb'een li junuunq, naraj naxye naq uy ta li wankilal ha'an chi xjumil naqwan (b'ihomal usilal chaq'alil u tustuukilal, yaalalil ut xwchx) li chan ru naq naqak'a'uxia laa'o, toj k'a'aq chik ru yaal re, ayal chan ru q'ilb'al naq wanki sa' ruuchich'och. Jo' qayehaq naq junaq poyanam q'axal kamk re xb'aan chaq'el tk'e xwankil chi us jun tz'uqulaq ruk'a' chi ru jun mooch'aq tumin.

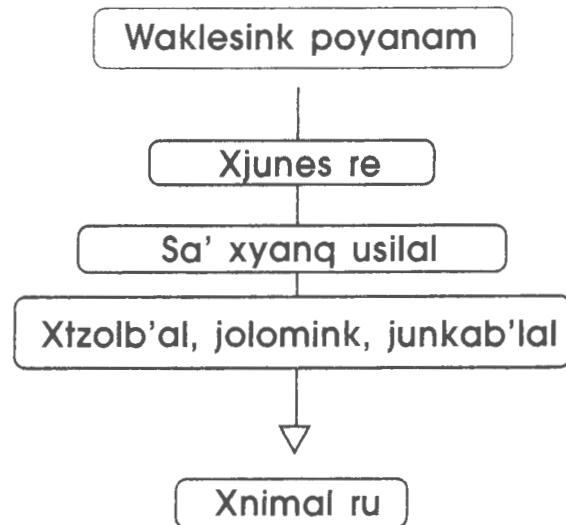
Eb' li naqayehet' re li xb'eeneb' wanqeb' xwankil chi qu, ha'aneb' li k'a'aq re ru li nak'ojoba'nk ch'oolej (kawilal, metz'ew ut wchx) li qamajelal ut li xk'ojob'ankileb' ru, truuq te'jalaaq ru, ut ha'in a' yaal re chan ru nayu'amiman li tije'k jo' qayehaq, wan junqaq tenamit b'ar wi' numtajenaq wi' chik nak'eeman xwankil li paab'al chi ru li xch'oolaninkileb' rib', ut wankeb' tenamit jalan xna'leb'eb' chi ru ha'in.

Wi truuq tqaye naq li xwankilal li poyanam ha'am jun chuut chi k'anjal li naxb'aanu, chi tiik xch'oal chi xtaql rib' ut xjunes rib', wan sa' xyaalalil li aatin ha'in nachal sa' xk'ab'a' chan ru nake'tawman ru ut chan ru nake'yu'amiman li qatijb'al laa'o poyanam, toj reetal naq li ha'leb' nab'eeresiman malaq nuko'sik'man ru nake'kana jo' chan tz'aqal re ru t-iloq li poyanam wi truuq tqaye chi jo'ka'in.

Chi jo'ka'in truuq tqaye naq li poyanam truuq xtaq'la rib' xjunes ab'an wan chan ru rilb'al. Ut li xyaalalil tz'aqal li tzolok ha'on kawresink ch'oolej re li ach'ab'ankib'.



Re' xtzolb'al li xkuutil li rajom xk'ub'lajik ru li tzolok rik'in li xyu'am li poyanam tento tqak'e xwankil kahib' chi na'leb': xb'eenwa xtzolb'al li xchamal xna'leb'il xyaalalil li payanam malaq li xchamal xna'leb'il li winql ixq. li wa sa' xb'een xch'olob'ankil chan tz'aqal wan lipoyanam sa' ruuchich'och', jun chik, tento tqak'e xwankil chan ru naq k'ub'k'u ru li tenamit jo' aj wi' li k'ila molam k'ub'k'u wi ru. (li jun kab'lal tzoleb'aal ut wchx) ut li xteramii truuq xtawb'al chi rixeb' li xningal na'leb' ha'in:



Naq taak'e sa' ajl li n'leb' toja' tqapatz'eb', truuq tqaye naq li rajom tz'aqal xk'anjal li tzolok ha'an li xtz'aqob'resinkil ru li yu'amej sa' junesal li junjunq.

Wan xyaalalil li tzolok ka'aj wi' naq aran twanq xtawb'al xb'e li poyanam re naq chaab'ilaq ru xch'ool xk'a'uxl rik'in xb'eeresinkil k'il a k'anjal ut k'il a na'leb' ak re wi naq k'ub'k'u chaq ru (natz'aq lok ru xk'anjal li tzolok naq natenq'an chi xyiib'ankil ru xyu'am li poyanam) Ha'an ha'in raj li xnimal ru xk'anjal ut naxch'e chaq li wan toj sa' xchaal xch'ool xk'a'uxl li poyanam (xk'ihal li tije'k xkomon li xk'ulub' li xyaalalil li poyanam xb'aan naq ak re wi' naq wan sa' ruuchich'och')

Wan xyaalalil li tzolok ka'aj wi' naq aran twanq xtawb'al xb'e li poyanam re naq chaab'ilaq ru xch'ool xk'a'uxl rik'in xb'eeresinkil k'il a k'anjal ut k'il a na'leb' ak re wi' naq k'ub'k'u chaq ru.

Li winq'ilal naraj naxye naq re naq te'wanq cho'q poyanam, malaq truuq tqaye, tento naq te'x sik' li poyanamil rik'in li tzolok, li winq ha'an jun li poyanam re wank sa' komonil wan jun xk'anjel ak re wi' xjune<sup>(66, 67)</sup> ut jun li naq timana ru<sup>(68)</sup> li tento tk'utb'esi rib' xjunes rib' ut chi ru li ruuchich'och'.

Li xkawresinkil xch'ool xk'a'uxl li poyanam jo' li ok qe chi xtzolb'aleb' rix:

### **1. Tzolok re xb'eeresinkil li xtaql ch'oolej:**

Li tzolok re xtzolb'al li xb'eeresinkil li xtaql li ch'oolej re naq tkawresi li ch'oolej re xb'eeresinkil junesalil ib' ut li ach'ab'anb'il ch'olej (xtaql xch'ool li naxb'aanu li poyanam, ut ch'olch'o chi ru jo' nimal jo' ch'inal li tchik chaq sa' xb'een). Li tzolok tento naq tkawres li xtawb'al li ach'ab'anb'il ch'olej ab'an chi ch'olch'o ru.

### **2. Tzolok re li wank usilal:**

Li tzolok ha'an raj reli xtzolb'al li k'amok ib' sa' usilal. Tento raj naq li tzolok ha'an raj xkawresinkil li tenq'ank ut li rilb'aleb'li komon jo'kan aj wi' tento raj li tije'k re naq twanq li kuyuk ut li roxicoo'inkil li xjalanil ru li tenamit junjunq jo' li xb'aanuhemq. Jo'kan naq tento ttikib' xtzolb'al li xnimal xwankil xycalalil li poyanam ut li xk'utb'esihom jo' jun ralal xk'otol jun taqal chi tenamit.

### 3. Tzolok re li usaak:

Li rajom li tzolok ha'an li usaak sa' li qayu'am. Li tzolok re raj li wakliik ut li usaak rajlal. Chi rix chaq, sa' jalan tasal xqaye naq li xraqb'al li tzolok nawan toj rik'in li qakamik, ut ha'in naraj naxye naq jo' naq laa'o wank: re naq too'usaaq ut ttz'aqloq qu wi toj yo'yooko rajlal yooke xyalb'al qaq'e re risinkil li qamajelal wan sa' qab'een. Naraj naxye naq maamin tz'aqal rik'in xtusub'ankil ut xk'anjelankil jun siiraq chi tzolom, tento b'an xk'eeb'aleb' xna'leb' ut xwaklesinkileb' xch'ool li poyanam re naq yooqeb' xtzolb'al rib' xjuneseb' rib'.



### 4. Tzolok re li tiikil ch'oosej:

Li tzolok rehaq li xkawresinkil li tiikilal ch'oosej ut li ach'ab'anb'il ch'oosej. Jo' chan aj wi' ru xqajultika chi ru li raqal chi rix li ach'ab'anb'il k'a'uxl, li tiikil ch'oosejil ha'an tz'aqal xsum naq twanq li ach'ab'anb'il ch'oosej. K'a'aj wi' li naxsik' ru li xna'leb' rik'in xtiikilal xch'ool ha'an li tz'aqal li naxb'eeresi rib' chi ach'ab'anb'il ru xch'ool. Wi ink'a'

aran nawan li ach'ab'ank ch'ool xkomon li najuk'uk na'leb' malaq nasik'ok ch'a'ajkilal. Li xyaalalil li tiikil Ich'ooolejil, naraj naxye naq sa' xb'een chi xjunil ch'olch'ooq sa' qach'ool jo'k'ihal tchiq' chaq li k'aru tqab'aanu ut tqak'a'uxla, re naq tooxtz'aqloq ru li xqachap xb'aanunkil rik'in li tento raj xb'aanunkil. Us raj wi' xjultikankil li na'leb' naq k'a'aj wi' naq sa' qach'ool t-elq li xb'aanunkil li usilal, maawa' yal minb'ilaq qu malaq sa' xmaak junaq maatan malaq sa' xmaak junaq li qaq'usb'al ka'ajwi' chi jo'ka'in yooko chi xb'aanunkil li k'a'aq re ru rik'in li tiikilal ch'ooolej ut chi ach'ab'anb'ilo wan sa' xb'een li tzolok chi jo'kanan, xjorb'al li qach'ool qana'leb' re naq tooruuq xb'aanunkil li usilal xtaql li qach'ool rik'in li junnjung k'a'aq re ru tqab'aanu chi ru li qayu'am.

**Kok' yalb'a'ix ut kok' k'anjal re tzolok sa' junesal.**

**Yalb'a'ix sa' junesal:**

Arin wan jun tuus chi patz'oom rik'in wi' truuq taal kuutu ru laana'leb' chi rix laatzolb'al. Yal xsumenkileb' sa' jalan perel hu malaq sik' ani tpatzoq aawe.

1. K'aru nakataw ru chi rix li xwankilal.
2. K'aru nakataw ru chi rix li usilal.
3. K'aruheb' li xb'een wankilal.
4. K'aru xyaalalil naq nayeeman naq li poyanam ha'an xch'utlajik ru li naxb'aanu.
5. K'aruheb' li xninqal ru na'leb' te'k'eeman xwankil

re xtzolb'al li xkuutil rajom xk'ub'lajik ru li tzolok rik'in xwanjil li poyanam.

6. K'aru tz'aqal xnimal rajom li tzolok.
7. Jo'q'e tz'aqal nawan xyaalalil li tzolok.
8. K'aru xyaalalil na'el li tzolok re li ach'ab'ank ch'oolej.
9. K'aru xyaalalil na'el tzolok re li k'amok ib' sa' aatin.
10. K'aru xyaalalil na'el li tzolok re li usaak.
11. K'aru xyaalalil na'el tzolok re li tiikil ch'oolej.

### **Kok' k'anjel:**

1. Yal, rochb'eeneb' laakomaneb' chi tzolok, xsik'b'al xyaalalil k'aruheb' li xkuutil li rajom xk'ub'ajik ru li tzolok rik'in li xyu'am li poyanam, li na'uxman sa' qayang, rik'in li reetalil yu'am wanko wi' anaqwan, li chan ru naq k'ub'k'u ru li tenamit ut li k'ilal molam (junkab'lal, li komonil, tzoleb'aal ut wchx).
2. K'uub'a junaq seeraq'ik b'ar wi teeye ut teetz'il rix ma sa' li xna'leb' li xk'ub'laal li tzolok naxpaab' xb'aanunkil malaq ink'a' li xnimal rajom li tzolok patz'b'il chi ru li tasal hu ha'in.
3. Ch'olob'ahomaq xyaalalil, rik'ineb' laawech aj tzolonelel wi li tzolok yo anaqwan ma tz'aqal natzolok re xkawresinkil li ach'ab'ank ch'ool, li k'amok ib' sa' usilal, li usaak ut li tiikil ch'oolej.



## Xkaalaju xtasalil

### Li xyaalalil xwanjik li poyanam naxchap wi'lirib' li rajom xk'ub'lajik ru li tzolok (xkab')

**Rajom:**

At raarookil tzolom, naq taachoy xtzolb'al xsa' li jun tasal ha'in, naqayo'ooni naq kawaq aach'ool chi xb'aanunkil li k'anjel ha'in.

1. Xch'olob'ankil xyaalalil k'aru li tzolok re naq twang li wech'ok ix.

2. Xch'olob'ankil li rusilal li tzolok re li ach'ab'ank ch'oolej.

Xk'utb'esinkil k'aru xyaalalil li tzolok re li tz'aqonk.

4. Xyeeb'al laak'a'uxl chi rix naq us ut aajel ru naq li tzolok t-uxmunaq chi yu'aminb'il.

*Jo' naq nak'ulman rik'in k'aruhaq na'alan sa' qach'ool ut rik'in li tzaqonk li tzolok moko truuq ta tkanaaq yal sa' jun yehok esilal chi rix li tz'aqal yo chi uxk rik'in li tzolok, li tento tb'aanu ha'an xtenq'ankil rib' rik'in I yehok esilal re naq twaklesi li ch'oolej chi k'anjelak rajlal b'ar wi' twang li tzolok chi tz'aqal re ru.*

Chi ru li jun tasal toja' tnume'q xqatzol rix li na'leb' chi rix li xkuutil ri rajom li tzolok naxtaw rik'in li xyu'am li poyanam, jo'kan ak wi' xq'atikib' xtzolb'al k'aru xyaalalil na'el tzolok re li ach'ab'ank ch'oolej li k'amokib' sa' usilal, li usaak ut li tiikil ch'oolej. Chi ru li jun tasal ha'in toj yooqo xtzolb'aleb' xkomon li xninqal rajom li tzolok li junnaqikeb' re xwankilaleb' jo' li tzolok re naq twanq li wech'ok ix li seeb'alil ch'oolij ut li tz'aqonk chi tz'aqal re ru.

### 1. Tzolok re li wech'ok ix:

K'a'aj wi' laa'o poyanam sa' ruuchichoch na'ok qak'a'uxl ut naqapatz'qib' sa' qach'ool, naqapatz'ihatq sa' qach'ool chi rix li k'a'ut li chan ruut li k'a' aj e li k'a'aq re ru junjunq, ut wchx ka'aj wi li poyanam ha'an li napatz'ok, li na'ok xk'a'uxl, tzaqal k'a'aj wi' ha'an naru naxb'aanu li na'leb' ha'in. Li xk'anjal li tzolok ha'on raj xkawresinkileb' li poyanam re' naq te'xpatz'i rib'eb' te'xwech'i chi xjumil li wan sa' ruuchich'och' ut li xwankilaleb' aj wi'.

Kok' xsa' na'ab'imán xyeeb'al naq li poyanam tento naq treechani li xyaalalil li yaal rik'in xnawb'al chi xjuniil li xawon ruuchich'och', ab'anán, toj maak'a' malaq yal b'ab'ay aj wi' nayeeman chi rix naq li xyaalalil ha'on liweech'ok ut lina'leb'ak. Moko tz'aqal ta rik'in xtuub'ankil sa' xch'ool chi xjuniil li na'leb' xkomon li jalan xetawa chaq chi xtawb'al, tento b'an rajsinkileb' ut xseeb'ankileb' xch'ool li poyanam re naq kawaqeb'xchool chi xsik'b'al xjuneseb' li xyaalalil li wank sa' ruuchich'och'. Maak'a'

raj junaq ch'a'ajkilal, tz'aqal raj rik'in naq junaq poyanam tk'e raj xch'ool chi k'a'uxlak chi kutan saqen chi xsik'b'al xyaalalil li ch'alajkilal rik'in li na'alan sa' xch'ool re naq xjunes raj rib' tzok raj xk'uub'ankil ru lixtzolb'al. Rik'in li na'leb' ha'in, naq nawan li wech'ok ix re xtquq'ankil ru li ch'a'ajkilal nakooxq'axtasi chi xtawb'al xkomon qachaab'il na'leb' re xtawb'al xyaalalil li nuuchich'och' jo' li qayaalal aj wi' qajunes qib'.

*K'a'j wi' li poyanam naru napatz'ok, ka'aj wi' ha'an na'ok xk'a'uxl, ka'aj wi ha'an k'eeb'il reli usilal ha'in. Li xk'anjal li tzolok ha'an raj xkawresinkileb' li poyanam re naq te'patz'oq, te'xwech chan tzaqal wan li ruuchichoch ut li xyaalalileb' xjuneseb' rib'.*

## 2. Tzolok re li seeb'alil ch'ooolej:

Li poyanam q'axa seeb' xch'ool ut ch'olch'o ru li naxb'aanu. Li xk'anjal li tzolok ha'an raj li xk'eeb'al ut xsik'b'al xyaalalil li xmaatan li ch'ooolej ha'in rik'in xk'eeb'al xwankil naq chi xjunil li k'a'aq re ru wanko wi' anaqwan wan sa' xk'ab'a' liseeb'alil ch'ooolej.

Li seeb'alil ch'ooolej tento sa' xb'een li tzolok xwaklesinki naxtz'aama aj wi'li ach'ab'anb'il ch'ooolej ut li oxloq'ink. Ka'aj wi' sa' xyanq li na'leb' ha'in tooruug xwak lesinkil ut xjorb'aleb' xna'leb' k'uulanb'il sa' xch'oooleb' chi xjunileb' li poyanam.

Wi tqachap rilb'al chi xjunil li xk'anjal li roq ruq' li poyanam, li xch'eeb'al ut li xk'anjalankil li loq'laj che' kaam tqak'e reetal naq chi xjunil ha'an wan sa' xk'ab'a' naq wan sa' qach'ool xsik'b'al xyaalalil li k'a'aq re ru ut

re xch'olob'ankil xyaalalil chan ru naqil ut chan ru naqak'e  
xwankil li choxa ch'och' jo' wi' li qayaalalil laa'o qajunes  
qib'.

### **3. Tzolok re li tz'aqonk:**

Li xk'anjal li tzolok re naq achab'anb'ilaqeb' re naq  
tee'aatinaq, teeseraq'iq ut te'okenq te'tz'aqonq li  
poyanam. Ak qe laa'o poyanam naq komonil naq  
wanqo, wanko sa' xyanq li tenamit ut nakawu qach'ool  
qana'leb' sa' komonil rik'ineb' li qech komonileb'  
payanam malaq truuq tqaye: sa' qayang toj tentq'aj ib'  
naq wanko rik'ineb' li komon junjunq naraj naxye naq  
wankeb' xyaalalil li jalaneb' cho'q qe, jo' naq wan  
qayaalalil cho'q rebeb' li jalaneb' re naq truuq tookole'q  
sa' ruuchich'och'.

Rik'in li wank rajlal chi jo'ka'in sa' qayang, maajun  
raj nakana chi ixb'ej, naq wan aninaxk'ul chi jo'ka'in  
nak'utun li xnajelal xyu'am li junasalil li elk sa' xyanq li  
xyu'am li tenamit ut aran nachal li xtz'eqtaanankil qib'  
qajunes sa' xmaak naq maajun tooxk'e sa' ajl ut naq  
twang sa' qach'ool naq maak'a' uso' wi'. Jo' kan, b'i'  
naq li xk'anjal li tzolok naxtaaqi raj ak wi' li xkawresinkil li  
xseeb'allil xch'ool li poyanam xb'aan naq xk'ulub'eb' ut  
chi xk'aytasinkileb' chi tz'aqank sa' xyanq li komonil re  
xyiib'ankil ru li tenamit b'ar wi' te'k'eemanq xwankil li  
xch'ool naxk'e jo' wi' li naxb'aanu jo' chi yo'oon jo' chi  
b'ab'ay.

### **4. Tzolok sa' li k'anjalak:**

Li tzolok ha'an aj wi' k'anjal naxkawresi li k'anjalak.

Li tzolok tento naq tz'aatz'ook sa' li k'anjelak rajlal ut maawa' xk'a'uxlankil pe chanchan ta naq maak'a' t-eek'anq. Nachal ha'in, chi rix naq ak xqaye chaq naq li poyanam ha'an jun xch'uutulal li k'anjel, ut li xyaalalil ha'an naq li poyanam natz'aqloku ru rajlal, naq yo xb'aanunkil li xk'anjel jo' chan ru us cho'q re sa' xch'ool natikla rik'in li b'ab'ay xwankil toj re naq naxtaw li xnimajwalil ru, li ink'a' ch'a'aj toj sa' li xningal ru ch'a'ajkilal, rik'in wi naxsik' li xnimal rajom jo' naq wan li xwtawb'al li xtz'aq lojik ru li xyu'am li poyanam.

Truuq tqaye chi jok'a'in: na'uxman tzolok rik'in xk'eeb'al chi k'anjelaq li xningal na'leb' rik'in wi' truuq xtawb'al li k'aru naxjayali chi rix li xk'anjel li tzolok.

Jo' li nak'ulman rik'in li seeb'alil ch'oolej ut li tz'aqonk li xk'anjel li tzolok mok'o truuq ta tb'aanu yal chi aatinul chi rix li na'uxk rik'in li tzolok, tento b'an naq tkuutu li xk'anjel rik'in li aatinak re naq twanq li k'anjelak rajlal b'ar wi' ttz'aqloku ru li xk'anjel li tzolok.

Re' xraqb'al ru li na'leb' ha'in truuq tqaye naq li xk'anjel li tzolok chi tz'aqal re ru tjayali xtawb'al xb'aanunkil li na'leb' toja' taajultika. Jo' chan ru tqa kawresi li ach'ab'anb'il ch'oolej, li k'amok ib' sa' usilal, li usaak ut li k'anjelak, toj aran truuq taqayechi'i jun paayaq ru li tzolok b'ar wi' te'xtaw li xningal ru na'leb' nake'raj ru, re naq te'tz'aqloq ru li xyu'ameb' li poyanam junjunq.

**Kok' yalb'a'ix ut kok' k'anjal re tzolok sa' junesal.**

**Yalb'a'ix sa' junesal.**

Arin wan jun tuus chi patz'om rik'in wi' truuq taakuutu laana'leb' chi rix laatzolom. Yal xsumenkileb' sa' jalan perel hu malaq sik' ani tqatz'oq aawe.

1. K'a'ru xyaalalil na'el li tzolok re naq tooruug wech'ok re li usilal.
2. K'a'ru xyaalalil li tzolok re naq seeb'aq ru li ch'oolej.
3. K'a'ru li rusilal li tzolok re xk'utb'al li tz'aqonk.
4. K'a'ut naq t-uxmanq li tzolok sa' li k'anjalak.

**Kok' k'anjal:**

1. Sik'eb' jun ch'uutaq aakomon ut tz'ilomaq rix ma wan xkawresinkil li wech'ok ix, re usilal b'ar wi' nakattzolok malaq b'ar nakatk'utuk, ch'olob' k'aru xyaalalil li xk'utun chaawu ut yal xtusub'ankil laana'leb' chi rix chan raj ru xb'aanunkil re naq t-usaaq li xb'eeresinkil li na'leb' ha'in.

2. K'e chaq reetal chi us chan ru nawan jun kutanaq li k'utuk sa' li xanimal ru tzoleb'aal malaq sa' lli tzoleb'aal b'ar wi' nakatk'utuk. K'e reetal chi ru li xnajtil li k'anjal wan joq'e wi' nawan xkawresinkil li seeb'alil ch'oolej jo' chan raj ru nakak'a'ula laa'at toja' naq taaseraq'i laaka'ux reheb' laawech ajtzolonelil.

3. Il chi us chan ru nanume' xb'aanunkil li tzolok, b'ar wi' nakatk'utuk malaq b'ar wi' nakatolok, ut ch'olob' jo' k'ihal li tz'aqonk nawan sa' li junjunq. Jo'kan aj wi', taach'olob' ma li tzxolom ha'an jun chi k'anjelak malaq tiik yal kojk'o sa' xna'aj ut wi eb' laj k'utuneleb' nake'xk'utb'esi rik'in li xk'anjeleb' li xningal ru na'leb' nake'xyal xch'olob'ankil ru seeraq'i ut wech' rix li k'aru xawil rik'ineb' laawech aj tzolonehil.



## Ro'laju xtasalil

**Li na'leb' na'ajman chi rix li xtz'aqlojik  
ru li qayu'am**

**Rajom:**

At raarokil tzolom, naq taachoy xtzolb'al xsa' li jun tasal ha'in, naqayo'ooni naq kawaq aach'ool chi xb'aanunkil li k'anjal ha'in.

1. Xtawb'al xyaalalil k'aru li junesalil sa' li xk'anjal li tzolok.
2. Xtawb'al xjayal chan ru xkanab'ankil li xjartawa'inkil ut li k'uulank esilal sa' ch'ooolej naxb'eeresi li tzolok sa' qayanq.
3. Xtawb'al chi ru li rusilal naq t-uxmanq tzolok sa' li ach'ab'anb'il ch'ooolej malaq xtaqlaq li ch'ooolej junjunq re naq twanq xtzolb'al xb'eeresinkil chi ch'olch'o ru.

*Li xk'anjal tzaqal li tzolok najt tz'aqal wan chiru li xjartawa'inkil ru ut li xnunsinki esilal chi maak'a' rajb'al.*

Chi ru chaq li tasal numenaqeb' xootzolok chaq chi rix li xkuut Rajom xk'ub'lajik ru li Tzolok rik'in li xyu'al li poyanam. Xootzolok chi rix li xyaalalil na'el li Tzolok re li ach'ab'ank ch'ool li k'amok ib' sa' usilal, li usaak, li tiikil ch'oolej ut xkomon li rajom li tzolok li tento xnawb'aleb' ru jo' naq wan li Tzolok renaq t-uxmanq li wech'ok ix re li usilal, liseeb'alil ch'oolej ut li k'echoq ch'ool chi tz'aqonk. Chi ru li ch'otonel tasal ha'in, tqajultika wi' chik chi tz'aqal li xqaye chaq rik,in xeb'otob'ankil li xningal ru na'leb' naru wi' xtz'aqob'resinkil ru li xyu'am li junjunq chi poyanam.

Jo' tz'aqal xqajultika chaq mixk, li xnimal ru na'leb' nataaqiman rix rik'in li tzolok ha'an naq ttz'aqlok ru li xyu'am li junjun o chi poyanam ut ha'an li na'leb' tqatikib' wi' ch'otonel tasal ha'in. Li xkuutil Rajom xk'ub'lajik ru li tzolok rik'in xyu'am li poyanam nakoxb'eeresi anaqwan chi xjultikankil junqaq xningal ru na'leb' li nake'ch'olob'an xyaalalil, chi tz'aqal, li xningal ru na'leb' na'ajmaj rik'in li xtz'aqlojik ru li yu'amej junjunq.

#### A. Li junesalil.

Li na'leb' ha'in naxtaaqi rix naq li poyanam ttz'aqloq ru li xyu'm chi tz'aqal re ru. Li junjunq chi poyanam chi ru li tzolok tento naq tk'utb'es rib', na raj naxye naq wi li tzolok ha'an xkawresinkil li tz'aqonk moko truuq ta aj wi' naq tb'eeresi li junajink ib'. Laa'o poyanam nakoochal chaq sa' xyanq li komonil, nakoyo'la sa' li qajunkab'lal ut naqil chi xjunil li k'aru nake'xb'aanu sa' qak'ab'a' eb' li qakomoneb'. K'a'aj wi' naq yooko chi k'iik rajlal naq naqake reetal naq jalano laa'o ut jalaneb' aj wi' li junjunq

li qakomoneb'. Li ach'ab'ank ch'ookej ut li tiikil ch'ookej nake'xtaw tz'aqal xna'aj naq li poyanam naxke' reetal naq ak re wi' naq wan xjunes ut wan xch'ool chi xb'aanunkil li xtaql xch'ool re naq ttz'aqloq ru li xyu'am. Moko na'aj ta naxye naq li tzolok nakoxlawres re naq tqisi qib' aqjunes, nawan b'an xkawresinkileb' li poyanam re naq te'chaq'oq chi rix li k'a,'aq re ru te'xb'aanu, ut jo' aj wi', xk'eeb'al reetal naq li jalaneb' ha'an aj wi' li xmaatareb' wan. Li poyanam naxtaw xwinqilal malaq li rixqilal jo' chan ru naq yo chi xk'ampaqonkil li xtaql xch'ool, ut li ach'ab'anb'il ch'ookej, ut naxyoob' aj wi' li rilb'aleb' li xkomon chi oxloq'eb' ut naxk'eheb' xwankilaleb'.

*Li junjunq chi poyanam, chi ru li tzolok tento naq tk'usb'esi rib' ani, naraj naxye ha'in wi li tzolok naxkawresi aj wi' li tz'aqonk, moko truuq ta aj wi' naq tb'aanu li junajin kib'.*



B. Ru li k'a'uxl ut li seeb'al ch'oolejil.

Li xk'anjel li tzolok ha'an re naq li junjunq trisi sa' xch'ool li k'a'aq re ru ut seeb'aq xch'ool chi k'anjelak.

Li tzolok chi tz'aqal re ru najt nan chi ru li xjartawa'inkil ut li numsink esil chi maak'a' xyaalalil, li tzolok tchiq'ok raj naxb'aanu re naq twanq li wak'iik sa' junesal ut sa' komonil chi xjunil rik'in xk'eeb'al chi k'anjelak li k'a'uxl junjunq jo' wi' li seeb'alil ch'oolej.

*Li tzolok chi tz'aqal re ru najt tz'aqal wan rik'in li*

*xjartawi'inkil ut li numsink esilal chi mak'a' rajb'al.*

C) Li xtaql ch'ooolej ut li ach'ab'ank ch'ooolej.

Jun chik li xk'anjal li tzolok ha'an li xkawresinkileb' li poyanam re naq te'xk'utb'es rib' jo' chan ruheb' ut te'xnaw xb'eesinkil rib'eb' sa' li ach'ab'anb'il ch'ooolej. Li tzolok chi tz'aqal re ru naxtaaqi xwanklesinkileb' xch'ool li poyanam junjunq chi xb'eesinkil sa' tiikilal li xtaql xch'oooleb', re naq tk'utunq naq li xk'anjeleb' tz'aqalaq xtaql xch'oooleb', chi moko sa' xk'ab'a' ta xtaaqinkil junaq maatan, xmaak li xiw malaq li q'use'k malaq li xpaab'ankil junaq chaq'rab' xaqab'anb'il xb'aaneb' jalan sa' xb'een xloq'al xwankil li poyanam.

*Li tz'olok chi tz'aqal re ru naxjayali xkawresinkileb' li poyanam junjunq chi xb'eesinkil chi ch'olch'o ru li xtaq xch'oooleb'.*

D) Li k'anjalak malaq li b'aanunk.

Tento li tzolok re naq twanq li k'anjalak, li b'aanunk, re naq junjunq tb'aanu li tento sa' xb'een sa' li xk'anjal. Jo'chan tz'aqal ru xqajultika sa' li tasal numenaq, li xna'leb' li tzolok tento naq tk'utb'esi li k'anjalak ut li xb'aanunkil li k'a'aq re ru. Li k'anjalak sa' li tzoleb'aan ha'an ju li x'anjelob'aal ut jun li rajom aj wi'.

Ha'an jun li k'anjelob'aal xb'aan naq rik'in li k'anjalak aran na'uxk chi xjunal li na'leb' re li xtz'aqlojik ru li poyanam, ut ha'an aj wi' jun li rajom li tzolok xb'aan naq naxsik'aj wi' xk'aytasinkileb' li poyanam chi xsik'b'al xyaalalil li yalaq k'a ru te'wanq malaq te'xch'ik wi' rib', sa' junesal malaq sa' komonil.

*Li tzoleb'aal tento naq tk'utb'esi naq aj k'anjel ut aj sik'ol yaalalil. Li k'anjelaq sa' li tzoleb'aal ha'an jun li k'anjelob'aal ut wan jun li rajom.*

E) Li Tz'aqonk ut li aatinank ib'.

Tento li tzolok re li tz'aqonk ut li k'amok ib' sa' usilal. Yaal aj wi' naq li xnimal na'leb' naxtaaqi rix li tzolok ha'an li xtz'aqlojik ru li yu'amej junjunq, re xtawb'al li xnimal ru na'leb' ha'in tento xb'eeresinkileb' li na'leb' ch'olob'anb'il chi rix chaq, rik'in li k'anjelak sa' komonil b'ar wi' naruhan xyu'aminkileb'. Wan sa' xb'een li tzolok xtaaqjinkil li k'amok ib' sa' usilal sa' kab'ichalil ut sa' komonil rik'in li oxloq'ink ib' ut li wank sa' usilal tuqtuukilal.

*Sa' xyanqeb' li xningal na'leb' xe'ch'olob'amank chaq truuq tqajultika heb' jun siir chi na'leb', chi rix li xningal na'leb' naxtaaqi rix li Tzolok ut li xtz'aqlojik ru li yu'amej junjunq, jo' li wankeb' sa' li junjunq chi na'leb' ha'in:*

**Xningal ru yaalalil:**

1. Li xjayalihom li tzolok tento xk'a'uxlankil rix rik'in li xwankilal li poyanam ut li xseeb'alil xch'ool re xwaklesinkil rib'.
2. Rik'in li na'leb' xjultikaman, li xnimal rajom li tzolok ha'an li xtz'aqlojik ru li poyanam junjunq; xkawresinkil chi xjunil li xch'ool xna'leb' xmetz'ew li poyanam.
3. Li xtz'aqlojik ru chi tz'aqal re ru, tento xsik'b'al, rik'in chan ru na'alan sa' xch'ool li junjunq. Li ani nataqlan ka'aj wi' nak'anjelak yal re k'utuk b'e ut jo' junaq aj "Jolominel re li k'anjel".

4. Li xkawresinkil chi xjunil li ch'ooolej na'leb' tento naq tb'aanumanq chi tuqtu ru' tento xraqaxinkileb' ru a yaal chan ru nak'anjelak li poyanam junjung.

5. Li xtz'aqlajik ri yu'amej junjung toj naxtz'aama aj wi' li k'ehokib' sa' komonil jo' aj wi' xch'eeb'al ut roxloq'inkil li choxa ch'och' (tz'aqonk ut k'amok ib' sa' usilal).

6. Naraj naxye naq li tzolok, ha'an raj li xtawb'al ru chan ru li wank chi timil timil ut li k'a'aq re ru nak'anjelak re xq'axb'al ru.

7. Yalaq k'a ru chi na'leb'il tawkliiq re xnat'b'al li k'aruna'alon sa' li ch'ooolej, tento ink'a' xpaab'ankil, ka'aj wi' naq li k'aru t-alanq sa' li ch'ooolej re xwaklesinkil li ch'a'ajkilal ut re li sachok.

### **Ko'xib' aatin re xraqb'al li k'anjel.**

Tento raj sa' qab'een rilb'al xyaalalil li raatinul li tzolok re xyiib'ankileb' ru, moko ka'aj ta wi' rik'in xyeeb'al, twanq b'an aj wi' xb'aanunkil. Li tzolok ha'an q'axal nim xwankil chi ru l xna'leb'ankil ut li xb'aanunkil, ha'an b'an jun na'leb' li naxchap chi xjunil li xyaalalil xwankilal li poyanam ut jo'kan naq, naxq'ax ru yalaq' k'a' chi na'leb'il yal yoob'anb'il.

Li tzolok na'uman chi raqal, li tawok na'leb' ha'an jun li k'anjel li nab'eek chi laq'lo rik'in li xyu'am li poyanam.

Li tawok na'leb' ha'an jun k'anjel rajlal xb'aanunkil li naxchap xkawresinkil xch'ool li kok'al ut naxtaaqi chik chalen xnume'jik sa' ruuchich'och'.

Tento risinkil sa' qach'ool naq ka'aj wi' sa' li tzoleb'aal nawan xtawb'al li na'leb', xb'aan naq moko ch'olch'o ta ru junaq "na'ajej" b'ar natawman li na'leb' ha'in, li tawok na'leb' na'uxman chi ru li xq'axb'al li kutan junjunq. Jo'kan naq, tento xtz'eqb'al li k'a'uxl chi xk'ojonb'ankil li Tzolok sa' junaq na'ajej malaq sa' junaq malanil ak ch'olch'o b'ar malaq ani. Li k'a'uxl ka'in kiwakli sa' xk'ab'a' li xchaab'ilal xna'leb' naxb'aanu wi' li xk'anjel li tzolok jo' wi' li xk'uub'ankil ru li xyaalalil rajom jo' li xchaq'rab'il. Rik'in li na'leb' ha'in, tento aj wi' xtz'eqb'al chi rix qach'ool li na'leb' chi rix naqwan Laj k'utunel li tzolom xb'aan naq sa' kib'al wankeb' chi xb'aanunkil li k'anjel ha'in, ut moko te'ril ta rib' jo' jalaneb' ru, tento b'an te'xtz'aqob'res rib' sa' kab'ichalil.

**Kok yalb'a'ix ut kok' k'anjel re tzolok sa' junesal.**

**Yalb'a'ix sa' junesal.**

Arin wan jun tuus chi patz'om rik'in wi' tatrauq xkuutinkil ru laana'leb' chi rix laatzolom. Yal xsumenkileb' sa' jalan perel hu nalaq sik' junaq ani tpatz'oq aawe.

1. K'a'ru xyaalalil li junesalil jo' jun rajom li xtz'aqlojik ru li yu'amej junjunq.
2. Chan ru naq li xtz'aqlojik ru li yu'amej ha'an aj wi' li ru li ch'ooolej ut li seeb'alil.
3. K'a'ut naq li xtz'aqlojik ru li yu'ajej naxtaaqi rix li xtawb'al li xtaql li ch'ooolej ut li ach'ab'ankil ch'ooolej.
4. Chan ru naq li xtz'aqlojik ru li yu'amej naxwaklesi li k'anjelak ut li xb'aanunkil li k'a'aq re ru.

5. Chan ru xtawb'al ru naq li tz'aqonk ut li wank sa' usilal xkomon xninqal ru na'leb' naxtaaqi rix li xtz'aqlojik ru li yu'amej.
6. Ch'olob' oob'aq li xninqal xyaalalil chi rix li xninqal na'leb' naxtaaqi rix li tzolok.
7. K'a'ut naq naqaye naq li tawok na'leb' moko ch'olch'o ta ru b'ar wan "xna'aj".

### **Kok' k' anjel.**

1. K'uub' jun ch'uutaqeb' aakomoneb' chi tzolok ut ch'olob' ru, rik'in li xyu'ammihomeb' ut rik'in li rilomeb' li junjunq' wi li xna'leb' li tzolok yo anawan nake'xwaklesi li xtz'aqlojik ru li yu'amej re naq twanq usaak sa' junesalil, li ru li ch'ooiej, li seeb'alil, li k'anjel ut li xb'aanunkil li k'a'aq re ru, jo' aj wi' re li tz'aqon ut li k' amok ib' sa' usilal. Tz'ilomaq rix ut wech'omaq xyaalalil k'a'ut naq li na'leb' ha'in nab'eeresiman malaq ink'a' nab'eeresiman.
2. Aajunes malaq rochb'een laakomoneb' chi tzolok, yal xch'olob'ankil k'a' raj ru chi k'anjelil malaq na'leb'il te'usaaq raj b'aanunkill re xtawb'al xb'aanunkil li xninqal ru na'leb' nake'patz'an sa' li jun tasal ha'in.
3. K'uub' junnaq seeraq' rechb'eeneb' laakomon chi tzolok chi rix li "b'ar wan xna'aj" li tzolok, ab'an taak'a'uxla naq li aatin ha'in numtajenaq xyaalalil chi ru naq naqa patz' li tzoleb'aal, li junkab'lal, malaq k'a'aq chik ru chi xmolomil. Tzolok xtaql chaq'rab' malaq xtaql rib' xjunes. Jo'kan aj wi' ka'ux lahomaq chi us li na'leb' nayeeman chi rix li "k'utunel-Tzolone" rik'in xsikb'al xyaalalil chan ru naq sa' kiib'al natz'aqlok ru li tzolok.

K'anjel re jultikank (Ro').

Il sa' xyaakalil li junjunq chi na'leb' toja' naq taatz'iib'a junaq li eetalil "Y" sa' li xna'aj li yaal naq nakaka'uxla, wi' ink'a' yaal taak'e junaq "T". Wi jo'ka'in chaawu toj taach'olob' xyaalalil.

( ) Li chan ru naqak'ul li qatijob'al laa'o li poyanam a yaal re naab'al chi k'a'aq re ru ab'an jun li tz'aqal yaal re sa' xb'een, ha'an li k'aru na'uxk nak'ulman chi qu ch'olch'o jo'q'e.

( ) Li xnimal ru na'leb' naxtaaqi rix li tzolok ha'an naq tooch'oolaaq qajunes qib' chi xtawb'al qatumin, xb'aan naq chi jo'ka'in maajun truuq tmin li xna'leb' sa' xch'ool li poyanam.

( ) Naq ch'olch'o chi qu jo'k'ihal jo' ch'inai naxchiq' chaq sa' qab'een li k'a'aq re ru naqab'aanu ut li naqak'a'uxla, aran tz'aqal naxk'ut naq ch'olch'o ru qana'leb'.

( ) Tento naq li xk'anjel li tzolok ha'an xkawresinkil xch'ool li poyanam chi wech'ok ix re li usilal, naraj naxye naq tento xtzolb'al chi xwech'b'al ut chi xtz'ilb'al rix chi xjunil li nayeeman re jo' li naril chi ru hu.

( ) Laa'o li poyanam moko qe ta li wank sa' komonil sa' xmaak naq k'ajo cha'ajkilal nawakli chaq naq ch'utch'uuko, ut moko toj sa ta naq too'extenq'a li komon re naq tooruuq chi wakliik qajunes.

( ) Li xk'anjel li tzolok ha'an xkawresinkil li risinkil rib' xjuneseb' li poyanam xb'aan naq li junjuq qe ak ch'olch'o sa' qach'ool chan ru toowanaq ut ka'ru tqab'aanu xkomon

xna'leb' li tzoleb'aal wan sa' xb'een xkawresinkil.

( ) Jo'kan aj wi' li tzoleb'aalntento sa' xb'een xkawresinkil naq te'xye li k'aru na'alman sa' xch'ooleb' xjuneseb' li poyanam ut te'xnaw aj wi' chan ru xq'usb'aleb' rib' malaq xb'eeresinkil li xyhu'ameb' jo' xtaql xch'ooleb'.

( ) Li k'anjelak sa' li tzoleb'aal wan jo' jun k'anjelob'aal tu ha'an jun aj wi' rajom xyaalal: li xb'een ha'an naq chi ru li k'anjelak rajlal yho chi k'utun chi tz'aqal re ru li xk'anjel li tzoleb'aal; ut li xcab' ha'an naq naxtaaqi aj wi' xkawresinkil sa' xch'ooleb' li poyanam naq te'k'aya chi k'anjelak chalen sa' xyu'ameb'.

( ) Li xk'anjel li tzolok ha'an raj li xtawb'al ru rajlal chan tz'aqal ru wanko sa' ruuchich'och' ut jok'ihal jo'ch'inal k'a'ruqe wan re xq'ab'al li kutan junjunq.

( ) Tento naq ka'aj wi' sa li tzoleb'aal t-uxmanq li tzolok xb'aan naq ink'a' ch'a'aj li xsik'b'al xyaalalil li k'utuk-tzolok ut chi jo'ka'in truuq xtawb'al chi xjunix li naxjoyalil xtawb'al li k'anjel ha'in.



## Xtusulal li hu xe'patz'man

- Buber, G. F.J. (1972). Filosofía de la educación. Buenos Aires: Humanistas
- Faure y otros. (1973). Aprender a ser. Madrid: Alianza
- Fermoso. P. (S.F.) Filosofía de la educación. Madrid: Ed. Bibliográfica Española.
- Freire, P. (1973). Pedagogía del oprimido. Buenos Aires: Siglo XXI, (7a. ed.).
- Fromm. E. (1968). El miedo a la libertad. Buenos Aires: Paidos.
- Fullat, O. (1978). Filosofía de la educación. Barcelona: CEAC.
- Gallo Armosino, A. (1994). Identidad Nacional. Guatemala: URL.
- Gevaert, J. (1984). El problema del ser humano. Salamanca: Ediciones Sígueme.
- Moore. T.W. (1987). Introducción a la filosofía de la educación. México: Ed. Trillas,
- Mounier, E. (1974). El personalismo. Buenos Aires: Editorial Universitaria, (10a. ed.)
- Peters, R.S. (1977). Filosofía de la educación. México: Fondo de Cultura Económica.
- Ramírez, M., L. M. Mazariegos, (1993). Tradición y Modernidad. Lecturas sobre la cultura maya actual. Guatemala: URL.



Lic. Gabriel Medrano Valenzuela  
Rector  
Licda. Guillermina Herrera Peña  
Vicerrectora General  
Dr. Charles Joseph Beirne, SJ.  
Vicerrector Académico





Instituto de Lingüística  
Universidad Rafael Landívar  
Guatemala, 1998

F. de León Tel. 288-1233